

ning till Modern style, Soviet, diaspora, contemporary stages. The author traces the change of reception mechanism of Hohol's image in Ukrainians' professional and mass conscience. The question is about gradual transition from the idea of «split» to the idea of integral image of Hohol'.

О.В.Ясь*

**«СВІЙ» СЕРЕД «ЧУЖИХ», «ЧУЖИЙ» СЕРЕД «СВОЇХ».
«ИСТОРИЯ МАЛОЙ РОССИИ» Д.БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО У СВІТЛІ
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПЕРЕХРЕСТЯ**

(до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського)

Висвітлюються соціокультурні передумови та інтелектуальні впливи, які спричинилися до написання «Истории Малой России». Розглядається конструкція цієї праці й авторська стратегія пояснення української минушини. Аналізується рецепція студії Д.Бантиша-Каменського в українській та російській історіографіях.

«Науковий розгляд української історії започаткував росіянин Дмитро Бантиш-Каменський (тут і далі курсив – О.Я.) своєю чотиритомною працею «История Малой России»¹. Це – звичайна заувага і zarazом констатація-оцінка, висловлена принагідно між кількома сюжетними лініями викладу у короткому нарисі історії України німецького вченого А.Каппелера. Проста і логічна формула, здавалося б, точно відображає цю знакову та досить суперечливу подію на теренах українського історієписання XIX ст.

Урешті, зазначена думка виглядає вповні слухною, принаймні коректною, з огляду на оцінки та тлумачення як цієї чотиритомної «Истории Малой России» (Москва, 1822 р.), так і постаті Д.Бантиша-Каменського (1788–1850 рр.) в українській історіографії. Якщо врахувати загальний, оглядовий масштаб та адресне призначення книги німецького історика, то такий погляд загалом сприймається як неупереджений.

Утім, ця ж дефініція на ґрунті сучасного українського історієписання потребує переосмислення, щонайменше перегляду чи корекції щодо ступеня її адекватності в контексті загальних інтелектуальних і культурних трансформацій першої половини XIX ст.

У дореволюційній Росії «История Малой России» Д.Бантиша-Каменського видавалася чотири рази (1822, 1830, 1842 та 1903 рр.), а вп'яте була опублікована як пам'ятка історичної думки вже у сучасній Україні з передмовою О.Гуржія (1993 р.).

Вважають, що перероблене і доповнене видання цієї праці (1830 р.) з присвятою російському імператорові Миколі I (від 10 квітня того ж року), хоч і має істотні фактографічні доповнення, але в концептуальному плані зазнало незначних перетворень². Відтак, друге видання найповніше репрезентує погляди історика. Натомість третє прижиттєве видання (1842 р.) майже не відрізняється від другого.

Варто відзначити, що студія Д.Бантиша-Каменського зазнала і цензурних змін, які не були великими за обсягом вилученого матеріалу, але помітно вплинули на висвітлення деяких «делікатних» (відома «промова» П.Полуботка перед Петром I та ін.), як тоді вважалося, проблем «малоросійської історії»³.

* Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

Отож, навіть стислий перелік основних віх побутування «Истории Малой России» свідчить про значну та тривалу популярність цієї праці, і, зокрема, змушує замислитися стосовно її ролі в українському історієписанні. Недаремно М.Костомаров зазначає, що у студентські роки він оперував відомостями про «малоросійську минувшину», почерпнутими здебільшого зі студії Д.Бантиша-Каменського⁴, а В.Антонович включає цю працю до кола найважливіших джерел з української історії навіть на початку 1850-х рр.⁵

Зауважимо, що у студіях українських і російських авторів XIX–XX ст. побутує широкий діапазон потрактувань «Истории Малой России» та загальних оцінок творчості Д.Бантиша-Каменського. Власне, розмаїття, а подекуди й контраверсійність підходів і тлумачень циркулюють і на обширах сучасної української науки. Одні дослідники відносять Д.Бантиша-Каменського до російської, інші – до української інтелектуальної традиції. Зокрема, автора «Истории Малой России» розглядають як «найвидатнішого українського історика 1820-х років», хоч і вважають його радше «слухняним учнем Карамзіна», аніж послідовником «Історії русів»⁶.

Принагідно висловлюються думки про потребу уточнити належність Д.Бантиша-Каменського до російського історієписання⁷. Побутує навіть теза про своєрідний вододіл у переході від компілятивності до академічної розробки української минувшини, роль якого відіграла «История Малой России» в російській історіографії⁸.

Крім того, цю працю зараховують до студій із критичним спрямуванням⁹, а також відзначають її значення у розширенні російського імперського нарративу з історії України¹⁰. Дехто називає Д.Бантиша-Каменського «імперським істориком»¹¹. Інші дослідники, навпаки, розглядають його «Историю Малой России» як одну з предтеч державної школи в українській історіографії¹².

Однак такі або схожі констатації з перспективи формулювання проблеми видаються не зовсім вдалим, позаяк звужують і спрощують область тлумачень, припущень, узагальнень до базової дихотомії – російський/український учений. Вочевидь, більш адекватним є питання про ступінь впливу соціокультурних вимог українства на авторські мотивації та дослідницькі устремління Д.Бантиша-Каменського. Адже саме трансляція таких запитів в «Истории Малой России» дозволяє вести мову про певне значення цієї багатотомної праці в українському історієписанні.

У світлі цих настанов первісна проблема постає дещо в іншому вигляді: російський історик і його інтелектуальний продукт на культурному полі малоросійської/української історіографії та в імперському просторі. Такий контекст нав'язує хоч би побіжний огляд родинного походження Д.Бантиша-Каменського та його становлення як ученого, а також висвітлення загальної конструкції «Истории Малой России», рецепції цієї праці та її автора в українському і російському історієписаннях.

«Свій» серед «чужих». Соціокультурні передумови, культурні настанови та інтелектуальні впливи

З Україною був пов'язаний ще батько вченого – історик М.Бантиш-Каменський (1737–1814 рр.), який походив із відомого роду молдавських бояр, нащадків князів Кантемирів. М.Бантиш-Каменський народився у місті Ніжині, навчався у місцевій грецькій школі та Києво-Могилянській академії (1745–1754 рр.), а згодом у Москві (слов'яно-греко-латинська академія, університет). Пізніше він виступив як ініціатор заснування бурсацької бібліотеки Києво-Могилянської академії, якій подарував чимало книг¹³.

Прадід Д.Бантиша-Каменського – С.Зертис-Каменський, служив перекладачем у канцелярії гетьмана І.Мазепи¹⁴. Зазначимо, що, згадуючи цей факт,

Д.Бантиш-Каменський неодмінно наголошував на «непохитній вірності» свого прадіда Петру І⁵.

Через ранню смерть матері майбутній історик виховувався у Москві, у родині батьківського товариша – сенатора О.Теплова¹⁶, який свого часу був слобідськоукраїнським (1796–1798 рр.) та київським губернатором¹⁷. У середовищі московської аристократії катерининської доби Д.Бантиш-Каменський здобув гарну домашню освіту, зокрема вивчив кілька іноземних мов.

Зауважимо, що батьком О.Теплова був відомий російський політичний діяч Г.Теплов, дорадник гетьмана К.Розумовського. Вважають, що саме він є автором записки «О не порядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии»¹⁸, яка відіграла певну роль у ліквідації Гетьманщини 1764 р. Більше того, Г.Теплов був ад'юнктом Петербурзької академії наук та мистецтв, зокрема планував підготувати працю з «малоросійської» минувшини. Невипадково у примітках до «Истории Малой России» Д.Бантиш-Каменський зазначає, що матеріали, зібрані Г.Тепловим, перейшли до І.Слагіна¹⁹, до речі, приятеля М.Бантиша-Каменського.

Отже, тема української минувшини не була зовсім незнайомою для Д.Бантиша-Каменського до його приїзду в Україну. Вона постійно побутовувала десь на периферії дитячого чи юнацького світосприйняття, зокрема, у родинних переказах, розповідях близьких московських приятелів або в тематиці деяких праць його батька. Наприклад, варто назвати відому студію М.Бантиша-Каменського «Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной, чрез два века, приключений...» (Москва, 1805 р.).

Зрештою, ці впливи не варто надмірно переоцінювати. Проте доцільно підкреслити, що двадцятирічний юнак, який 1808 р. їздив із першим дипломатичним дорученням до Молдови, Валахії та Сербії, усе ж таки мав достатньо відомостей і знань, щоб кваліфіковано занотувати особисті враження про етнічні й побутові відмінності мешканців українсько-російського прикордоння.

«Ця слобода, в якій нараховується понад тисячу осіб, і котра веде свою назву від криниці, що в ній знаходиться, відомої здавна під іменем Медвень-колодязь, уся населена малоросіянами, які, живучи, так би мовити, на рубежі, що відділяє Велику Росію від Малої, вельми вирізняються як від природних малоросіян, так і від росіян, котрих деякі звичай вони перейняли», – відзначає Д.Бантиш-Каменський²⁰. У подорожніх нотатках молодий автор подав і цікаві відомості про Ніжин – місто, де народився його батько²¹.

Варто звернути увагу й на становлення Д.Бантиша-Каменського як ученого. Він розпочав свою кар'єру 1800 р. (у дванадцятирічному віці!) юнкером на імперській службі в Московському архіві Колегії закордонних справ під керівництвом свого батька²². Після його смерті був змушений покинути університетські студії в Москві і впродовж 1814–1816 рр. перебував на дипломатичній службі, зокрема у складі очолюваної міністром іноземних справ графом К.Нессельроде російської делегації на Віденському конгресі (1814–1815 рр.).

Найбільшу роль у формуванні Дмитра Бантиша-Каменського як історика й особистості, мабуть, усе ж таки відіграла постать його батька. Зазначимо, що до його пам'яті та спадщини син ставився з безмірною пошаною протягом усього життя. Микола Бантиш-Каменський здобув визнання в російській науці, передусім, завдяки архівним студіям з історії зовнішньої політики Російської імперії. Його головна праця «Обзор внешних сношений России (по 1800 г.)» (Москва, 1894–1902 рр., ч.1–4) побачила світ тільки після смерті автора. «Протягом п'ятдесятидволітнього служіння його в архіві, де він (М.Бантиш-Каменський – О.Я.) проводив не тільки ранішній, але й вечірній час у безперервних вправах; де став глухим від застуди, яку отримав у підвалах при розборі пе-

ремішаних паперів...», – згадував його син на сторінках свого біографічного словника²³.

Один із сучасників Д.Бантиша-Каменського влучно назвав його батька *«рідкісним феноменом; людиною котра не знала іншого щастя у житті, крім улюбленого архіву, де він мешкав з ранку до вечора, і прожив п'ятдесят років»*²⁴. А відомий російський мемуарист П.Вігель, котрий служив під керівництвом М.Бантиша-Каменського в Московському архіві Колегії іноземних справ, афористично охрестив цю установу *«похмурою храминою похмурого старця»*²⁵. Натомість письменник С.Жихарев згадував про незвичайне працелюбство та сидячий, усамітнений спосіб життя історика-архівіста²⁶.

Зазначимо, що авторитет М.Бантиша-Каменського в російській історичній науці був надзвичайно високим протягом усього XIX і навіть XX ст. Приміром, історик та журналіст А.Старчевський ще в 1845 р. зазначав, що *«джерела зовнішньої російської політики приведені ним (М.Бантишем-Каменським – О.Я.) до ладу та вичерпані повністю»*²⁷. Сучасні російські дослідники дотримуються думки, що М.Бантиш-Каменський був чудовим бібліографом та неперевершеним археографом свого часу²⁸, а його діяльність на посаді управителя вищезгаданого архіву оцінюють як *«воістину безмірну»*²⁹. Водночас уважають, що суспільні погляди М.Бантиша-Каменського вирізнялися крайнім консерватизмом і хворобливою підозріливістю, особливо щодо *«якобінських»* та революційних впливів. Більше того, вона поширювалася навіть на членів Англійського клубу в Москві, що об'єднував спершу іноземців, а пізніше московських аристократів, зорієнтованих на європейські культурно-естетичні взірці. Відтак коло знайомств батька Д.Бантиша-Каменського здебільшого обмежувалося православними церковними ієрархами, російськими сановниками, дипломатами катерининської доби та науковцями³⁰.

Така замальовка постаті М.Бантиша-Каменського дещо дисонує з його юнацькими зацікавленнями, вивченням іноземних мов та дипломатичної історії, перекладанням праць деяких зарубіжних авторів (зокрема, першої частини відомої студії Вольтера з історії Росії часів Петра I)³¹.

Можливо, світоглядний злам стався під враженням кривавих сцен вересневого 1771 р. бунту у Москві, очевидцем якого був М.Бантиш-Каменський. Тоді наляканий страшною чумою озвірілий місцевий простолюдин на його очах замордував рідного дядька – московського та калужького архієпископа Амвросія (А.Зертиса-Каменського), котрий, аби запобігти стрімкому поширенню попесті, заборонив проведення хресних ходів, богослужінь і масових зібрань біля чудотворних ікон³². Сам історик дивом уцілів, хоч і зазнав серйозних ушкоджень. Зокрема, уже згадуваний П.Вігель уважав, що саме тоді, а не пізніше внаслідок хвороби, як стверджував його син, М.Бантиш-Каменський став глухим³³. До того ж, він та його рідний брат Іван не тільки втратили впливового покровителя, у домі якого мешкали, а також і підмосковний маєток архієпископа, що мав дістатися їм у спадщину, проте був доценту сплюндрований черню³⁴. Не варто також забувати і про напружену психологічну атмосферу, яка панувала у вищих суспільних верствах за доби Пугачовщини (1773–1775 рр.) і, вірогідно, наклалася на описані травматичні враження.

Відзначимо, що докладне висвітлення цієї події, за батьківськими розповідями та документами, представлено у кількох працях Д.Бантиша-Каменського, а поданий сином досить емоційний виклад зазначено епізоду промовисто свідчить, наскільки глибокий слід залишила московська трагедія 1771 р. у родинній історії.

Так чи інакше світоглядні й інтелектуальні настанови батька, а, певною мірою, і його зв'язки справили значний вплив на сина. Відтак, у студіях Д.Бантиша-Каменського виявляємо помітне зацікавлення церковною й дипломатич-

ною історією, а його подорожні записки 1808 р. містять довжелезний перелік православних ієрархів, відвіданих під час цієї дипломатичної місії.

Варто підкреслити, що до кола приятелів батька Д.Бантиша-Каменського входило чимало відомих учених, істориків та письменників, яким він надавав списки з архівних матеріалів, неодноразово наражаючись на нарікання колег-архівістів. Зокрема, слід згадати цілий ряд відомих російських та українських істориків, яким М.Бантиш-Каменський безпосередньо сприяв в архівній евристиці та передавав документи: І.Болтін, І.Голиков, митрополит Євгеній (Болховітин), М.Карамзін, М.Новиков, В.Рубан, Ф.Туманський, князь М.Щербатов та ін.³⁵

Саме М.Бантиш-Каменський – чудовий архівіст і бібліограф, учень офіційного російського історіографа Г.-Ф.Міллера, його наступник на посаді управителя Московського архіву Колегії іноземних справ та приятель ще одного історіографа – М.Карамзіна, виплекав той незвичайний пієтет до джерел, який проявився у сина-історика.

Приміром, 1832 р., за дорученням Московського товариства історії і старожитностей російських, Д.Бантиш-Каменський досить своєрідно, хоч і добродушно, відгукнувся про рукопис історика-аматора, протоієрея М.Дієва, присвячений лютеранам у Польщі. «...*Історія без доказів втрачає ціну*, і тому, якщо б письменник доповнив свій твір посиланням на авторів, якими керувався та де-що виправив, то робота стала б окрасою праць товариства», – так принагідно формулює своє дослідницьке кредо Д.Бантиш-Каменський³⁶.

Зрештою, жертовна, майже релігійна самопошвята М.Бантиша-Каменського архівним розшукам та службовій діяльності залишалася визначальним орієнтиром для його сина протягом усього життя. Невипадково М.Карамзін, після ознайомлення з першою частиною «Истории Малой России», зазначав у листі до її автора (23 жовтня 1822 р.): «Ви йдете слідами Вашого незабутнього батька, який *уславив себе працею загальнокорисною*»³⁷.

Загалом інтелектуальні й світоглядні настанови М.Бантиша-Каменського прищепили синові не тільки певні фахові навички та підходи, а й самобутні уявлення про службу, у т.ч. на академічному терені, як довічний моральний обов'язок особи перед імператором і суспільством.

Імовірно, приклад батька спричинився і до вибору життєвого сценарію Д.Бантишем-Каменським, який намагався поєднати сумлінну службу імперії з науковими студіями, корисними громадськості. П.Вігель, який чомусь доволі недоброзичливо ставився до родини Бантишів-Каменських, уїдливо зауважив, що Дмитро, котрого він знав ще зі служби в архіві, побував «і літератором, і компілятором, і губернатором»³⁸.

Тож ідея поєднати службовий обов'язок та громадське благо з академічними інтересами залишалася головним світоглядним орієнтиром історика на різних, іноді досить складних і тернистих, заворотах його біографії. Такий шлях вельми нагадував поширений тип російського чиновника чи сановника-вченого часів Катерини II, котрий щиро сполучав просвітницькі погляди з вірністю догматам православ'я, непохитну лояльність імперському престолу – з децицією лібералізму й самобутніми літературно-естетичними та академічними зацікавленнями. Заразом таке підґрунтя формувало досить складну ієрархію лояльностей Д.Бантиша-Каменського. Зокрема, український історик В.Кравченко влучно характеризує погляди Д.Бантиша-Каменського як «поєднання просвіченого консерватизму з лібералізмом, загальноросійського патріотизму з українофільськими симпатіями, літературного сентименталізму з документальною об'єктивністю»³⁹.

Більше того, основу такого світосприйняття складала низка моральних чеснот і неписаних канонів, своєрідний дворянський кодекс честі. «...Чини, стрічки

не можуть покласти в душу народженої у грізї людини *благородних правил*», – зазначав Д.Бантиш-Каменський⁴⁰.

Ці риси історика-чиновника часом виявлялися за вельми дражливих обставин. Наприклад, на посаді тобольського цивільного губернатора він зустрівся зі своїм приятелем, декабристом М.Муравйовим-Апостолом, який свого часу був ад'ютантом малоросійського військового генерал-губернатора князя М.Рєпніна-Волконського, а тепер слідував до Вілюйська на двадцятирічну каторгу, якою замінили смертну кару. За спогадами М.Муравйова-Апостола, губернатор не тільки вельми дружньо прийняв «небезпечного державного злочинця», а навіть розпорядився, щоб якийсь місцевий художник написав із нього портрет, котрий пізніше привезли до Москви і передали його сестрі⁴¹. Прихильні відгуки про Д.Бантиша-Каменського як губернатора залишив і приятель О.Пушкіна – декабрист В.Раєвський⁴².

Зауважимо, що ці моральні приписи поширювалися не тільки на службову діяльність, а й на академічну практику. Приміром, низку таких вимог Д.Бантиш-Каменський висував до наукової критики, яка, на його думку, має бути неупередженою та повинна оперувати ясними доказами і приносити суттєву користь⁴³. Він вважав негідною та несправедливою критику праць М.Карамзіна, позаяк це ображало пам'ять історика, який уже не міг відповісти своїм опонентам.

Утім, дворянський кодекс честі у жодному разі не обмежував кар'єрних потуг Д.Бантиша-Каменського, чимало зусиль до яких доклав його батько як своїми зв'язками, так і напрацьованими матеріалами та навіть уже підготовленими працями! Зокрема, російський історик П.Дружинін обґрунтовано довів, що авторство студії «Историческое собрание списков кавалерам четырёх российских императорских орденов: Св. апостола Андрея Первозванного, Св. великомученицы Екатерины, Св. благоверного великого князя Александра Невского и Св. Анны» (Москва, 1814 р.), опублікованої під іменем Д.Бантиша-Каменського, насправді належить його батькові, який скористався із зацікавленості стосовно цих рукописних матеріалів із боку свого приятеля та покровителя – князя О.Б.Куракіна – задля кар'єрного просування свого сина⁴⁴.

На авансцені російського історієписання Д.Бантиш-Каменський з'явився передусім як автор біографічного жанру. Узагалі протягом життя вчений написав чимало біографічних праць, у т.ч. багатотомних: «Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого» (Москва, 1812–1813 рр., ч.1–2), «Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа московского и калужского, убиенного в 1771-м году» (Москва, 1813 р.), «Жизнь Н.Н.Бантыша-Каменского» (Москва, 1818 р.), «Словарь достопамятных людей Русской земли» (Москва, 1836 р., ч.1–5 [502 біографії]; Санкт-Петербург, 1847 р., ч.1–3 [129 біографій]), «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48-ю портретами» (Санкт-Петербург, 1840–1841 рр., ч.1–4) та ін.

Власне, історико-біографічні праці Д.Бантиша-Каменського зазвичай поєднували виклад життєвого шляху особи з розлогими, досить часто невмотивованими, екскурсами-відступами в дипломатичну, військово-політичну та церковну площину минувшини. Вони доповнювалися усними свідченнями сучасників, самобутніми, інколи вельми великими витягами з джерел або їх переказами, пікантними подробицями, історичними анекдотами, замальовками, повчальними прикладами з відповідними сентиментальними оцінками й моралізаторськими пасажами і т.п.

Приміром, біографія М.Карамзіна була складена автором значною мірою на підставі розповідей його близького приятеля, російського літератора І.Дмитрієва⁴⁵.

Мабуть, саме тому у другій половині XIX ст. Д.Бантиша-Каменського навіть відносили до анекдотичної, оповідальної школи російських істориків⁴⁶.

Про те, якої ваги надавав учений своїм біографічним працям, свідчить його листування з російським поетом О.Пушкіним. У листі від 14 червня 1834 р. він відхилив пропозицію віддати свої біографічні статті, які згодом складатимуть авторський п'ятитомний словник, до «Энциклопедического лексикона» (Санкт-Петербург, 1835–1841 рр., т.1–17), котрий видавався А.Плюшаром, оскільки вважав, що його багаторічна праця принесе славу видавцю⁴⁷.

І справді, біографічні праці Д.Бантиша-Каменського спершу мали неабиякий успіх, принаймні у першій половині XIX ст. Зокрема, український історик О.Гуржій наводить досить цікаві відомості про передруки вищеназваних «Деяний знаменитых полководцев...», які протягом 1813–1851 рр. видавалися сім разів: чотири рази в Москві (двічі російською та двічі французькою мовами), двічі в Парижі та один раз у Лондоні⁴⁸.

Дехто із сучасних учених припускає, що «Деяния знаменитых полководцев...» та інші ранні праці Д.Бантиша-Каменського значною мірою написані на архівних матеріалах, зібраних його батьком. Такі припущення спираються на досить вагомі підстави. Зокрема, на межі XVIII–XIX ст. М.Бантиш-Каменський допомагав збирати документи та матеріали з часів Петра I російському історикові І.Голикову (бл.1734–1801 рр.), який планував схожу студію про його сподвижників, але встиг опублікувати лише кілька біографій⁴⁹. Окрім того, упродовж багаторічних архівних студій батько Д.Бантиша-Каменського нагромадив чимало робочих матеріалів, особливо з російської історії XVIII ст. Наприклад, обсяг його підготовчих «Записок к истории российской иерархии принадлежащих» складав 18 портфелів⁵⁰.

Отже, академічна практика з обсягу біографічного жанру в основному і сформувала ідеал науковості Д.Бантиша-Каменського. Цей ідеал уявлявся істориком у вигляді історико-біографічної праці, предметна область якої локалізувалася здебільшого у військовій, політичній, дипломатичній або церковній царинах. Минувшина уявлялася автором головним чином як лінійна послідовність подій, серед яких лише іноді виокремлювалися знакові явища. Загалом виклад біографії неодмінно набував повчального, моралізаторського сенсу. Водночас Д.Бантиш-Каменський прагнув критично сприймати історичні джерела, принаймні постійно декларував тезу про доказовість і точність свідчень, які мають використовуватися в історієписанні.

Цікавою ілюстрацією до його поглядів є епізод із пошуком і розкриттям могили фаворита Петра I та Катерини I – князя О.Меншикова у Березові під час перебування Д.Бантиша-Каменського на посаді тобольського цивільного губернатора. Історик не тільки особисто був присутнім на розкопці 6 січня 1827 р., а й детально описав у своїх записках останки князя О.Меншикова, які добре збереглися у вічній мерзлоті, відзначивши їх схожість із фамільним портретом⁵¹. Причому з тіла князя, на прохання губернатора, був знятий нашійний хрест та зрізана його брова, яка тривалий час зберігалася у склянці зі спиртом⁵².

Така увага і досить дивна поведінка губернатора (навіть за часів Миколи I) щодо цього поховання пояснюється тим, що історичні погляди та світосприйняття Д.Бантиша-Каменського формувалися у загальному руслі природно-правових візрів пізньопросвітницького мислення. Недаремно розкриття могили князя О.Меншикова закидалося історикам під час сенаторської ревізії його діяльності як тобольського цивільного губернатора (1825–1828 рр.).

Утім, наскільки послідовно Д.Бантиш-Каменський дотримувався окресленого ідеалу науковості побачимо нижче, на прикладі деяких його праць, зокрема славнозвісної «Истории Малой России». Проте цілком можна вважати, що на

момент написання цієї студії автор усе ж таки був досить кваліфікованим і навіть професійним (у тогочасному розумінні) дослідником.

Обставини, за яких Д.Бантиш-Каменський з'явився на теренах українського історієписання, достеменно нез'ясовані. Вірогідно, вирішальну роль у цьому персональному виборі відіграла приваблива пропозиція малоросійського військового генерал-губернатора, князя М.Рєпніна-Волконського, яка давала змогу вдало поєднати імперську службу з улюбленими історичними студіями. До того ж, вона обіцяла кар'єрне просування та протекцію одного з впливових сановників, наближених до імператора Олександра І. Мабуть, саме тому 1816 р. очевидець Віденського конгресу полишає, попри призначення до російської місії в Неаполі, багатообіцяючу дипломатичну службу і стає чиновником з особливих доручень в канцелярії князя М.Рєпніна-Волконського.

У мотиваційному сенсі студія Д.Бантиша-Каменського спершу виникла як проект, замовлений згори за ініціативи та всебічного сприяння малоросійського військового генерал-губернатора⁵³. Англійський історик Д.Сондерс, з огляду на належність її автора до місцевої імперської адміністрації, визначає статус цієї праці як «майже офіційної історії»⁵⁴. Однак це не було звичайне соціальне замовлення місцевої, але все ж таки імперської влади. Адже в «Истории Малой России» поєднувалися як риси соціального замовлення, так і культурницького проекту малоросійської аристократії.

Український історик Д.Дорошенко слушно наголосив на колективному характері цієї праці, котра «була задумана й виконана при спільній участі цілого ряду осіб, які належали до гуртка українських патріотів»⁵⁵. Цей гурток репрезентував частину місцевого дворянства, у середовищі якого побутували культурницькі й антикварні зацікавлення традиціями старої Гетьманщини. За виразом О.Пріцака, саме в оточенні князя М.Рєпніна-Волконського існував «останній осередок української автономістичної думки старого типу»⁵⁶.

Урешті, варто врахувати загальну суспільну атмосферу в Росії після наполеонівських війн, яка сприяла поширенню ліберальних віянь у царювання Олександра І, зокрема, на імперських окраїнах (польських, фінляндських та ін.). Саме у цьому контексті слід розглядати самотню постать князя М.Рєпніна-Волконського та культурницькі потуги малоросійської аристократії. Невипадково в передмові до першого видання Д.Бантиш-Каменський не тільки зазначає, що виконав цю працю за дорученням М.Рєпніна-Волконського, а й наголошує на його безпосередній участі в її підготовці. Зокрема, історик підкреслює, що князь не тільки сприяв йому у пошуку джерел, а й сам написав опис Берестецької битви (1651 р.)⁵⁷.

Перший біограф Д.Бантиша-Каменського – російський літератор Б.Федоров – безпосередньо вказує на отримане вченим від губернатора завдання зайнятися розробкою малоросійської минувшини⁵⁸. Імовірно, такі устремління місцевої аристократії певною мірою стимулювала поява у 1818 р. перших восьми томів відомої студії М.Карамзіна «История государства Российского» (на титулі: Санкт-Петербург, 1816 р., т.1–3; 1817 р., т.4–8).

Тут варто бодай у загальних рисах окреслити пізнавальну ситуацію, яка склалася в українській історіографії першої третини ХІХ ст. Перші десятиліття нового віку у середовищі малоросійського дворянства минають під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу як новітнього способу організації культурного простору Модерну. Зокрема, найголовніші зрушення відбуваються у груповій свідомості українських аристократів та інтелектуалів (М.Берлинський, О.Мартос, М.Маркевич та ін.). Прикметною у цьому сенсі є заувага О.Мартоса в його рецензії 1823 р. на студію Д.Бантиша-Каменського. Зокрема, рецензент визнавав не стільки її солідну джерельну основу, скільки обстоював думку, що

вона ще не складає всієї будови української історії⁵⁹. Невипадково Д.Бантиш-Каменський досить болісно відреагував на цю рецензію⁶⁰.

На перший погляд, закиди О.Мартоса видаються звичайною реакцією невдачливого конкурента, який змагався з Д.Бантишем-Каменським за право стати першим «малоросійським історіографом». Адже постать автора «Истории Малой России» постійно заступала йому шлях до омріяної публікації власної праці⁶¹. Однак у загальному руслі тогочасної ситуації, що склалася на ниві українського історієписання, подиву гідна рішучість О.Мартоса представити свою версію малоросійської минувшини добре вписується у групові інтенції місцевих інтелектуалів перших десятиліть XIX ст. Приміром, свої наміри підготувати студію з історії Малоросії ще 1831 р. публічно задекларував і М.Маркевич⁶². За-разом протягом 1820–1830-х рр. помітної популярності в колах малоросійського дворянства набуває «Історія русів», невідомого автора якої М.Грушевський називає речником «української панської фронди»⁶³.

Ці праці з обсягу українського історієписання свідчать, що місцева аристократія сприймала їх як своєрідну інтелектуальну «гру», ба навіть як спосіб культурницької легітимації (обстоювання права на «славетне й героїчне минуле»!) своїх станових претензій у межах імперської ієрархії. Сплеск таких ностальгійно-патріотичних настроїв малоросійського дворянства, наприклад, споглядаємо у 1840-х рр. у надзвичайно гострій реакції на критичні закиди російського публіциста польського походження Й.-Ю.Сенковського щодо студії М.Маркевича «История Малороссии» (Москва, 1842–1843 рр., т.1–5). Зазначимо, що Й.-Ю.Сенковський порівнював українське козацтво з «ордою відчайдушних головорізів та грабіжників за ремеслом» або з «єгипетськими мамлюками»⁶⁴. Та, найголовніше, він категорично спростовував саму ідею існування «славетної малоросійської минувшини». Відтак у гонитві за публіцистичними ефектами на російську публіку автор мимоволі зазіхнув на культурний шар свідомості малоросійської аристократії, яка сприйняла його писання як групову образу!

Обурені представники місцевого дворянства навіть звернулися до російських урядових органів із проханням захистити їх від «польської інтриги»⁶⁵. Проте ці ностальгійно-патріотичні настрої достатньо мирно співіснували із загальноросійською лояльністю. Зауважимо, що вони часто-густо циркулювали в аморфному, синкретичному вигляді, зокрема виявлялися у царині антикварної чи літературної практики. Власне, ішлося лише про претензії вищої верстви малоросійських губерній на статус регіональної самобутності та побутування своєрідного культурного компонента у межах імперського поля.

Очевидно, що під час своєї служби чиновником з особливих доручень, а, згодом, управителем канцелярії князя М.Репніна-Волконського⁶⁶, Д.Бантиш-Каменський докладно ознайомився з культурними й інтелектуальними зацікавленнями тамтешньої аристократії. Недаремно деякі дослідники (Д.Дорошенко, О.Оглоблин та ін.) акцентують увагу на українському векторі у процесі написання «Истории Малой России». «Під впливом інтересу до українського минулого, що тоді яскраво позначилося в лівобережних українських шляхетських колах (Д.Бантиш-Каменський перебував тоді в Полтаві), Бантиш-Каменський береться до студій над українською історією, вибірує історичні матеріали, надто ж архівні», – зазначає О.Оглоблин⁶⁷. Окрім того, Д.Бантиш-Каменський також відвідував історичні місця (Суботів, Чигирин та ін.), пов'язані з подіями української минувшини⁶⁸.

Утім, завдяки протекції малоросійського військового губернатора він не тільки збирав потрібні джерела для реалізації цього дослідницького проекту, зокрема замовив чимало документів (перелік з 66-ти позицій) з архіву Чернігівського губернського правління⁶⁹, а й встановив потрібні зв'язки у місцевому середовищі. Наприклад, історик спілкувався з А.Чепую⁷⁰. Проте, деякі

дослідники вважають, що він зустрічався тільки з його дружиною⁷¹, а сам Д.Бантиш-Каменський наголошував на особистому знайомстві з А.Чепом⁷². Історик також мав контакти з сином О.Рігельмана – Аркадієм⁷³. Зрештою, і дружина А.Чепи, і А.Рігельман надали йому матеріали для наукової праці.

Крім того, до проекту з написання «малоросійської» історії тою чи іншою мірою долучилося чимало місцевих аристократів, церковних ієрархів, антикварів та письменників. Зокрема, Д.Дорошенко окреслює достатньо велике коло осіб (окрім вищеназваних), які у різний спосіб допомагали історикові: хорольський повітовий предводитель дворянства С.Алексеев, історик М.Берлинський, польський етнограф З.Доленга-Ходаковський, переяславський протоієрей Ф.Домонтович, митрополит київський та галицький Євгеній, мигілевський архієпископ Іоасаф, російський історик К.Калайдович, один із відомих «старих» українських автономістів кінця XVIII ст. – поет В.Капніст, громадський діяч та ініціатор заснування Харківського університету В.Каразін, харківський повітовий предводитель дворянства і письменник Г.Квітка-Основ'яненко, письменник І.Котляревський, полтавський губернський предводитель дворянства С.Кочубей, малоросійський військовий генерал-губернатор (1808–1816 рр.) князь Я.Лобанов-Ростовський, справник К.Пільховський, соницький підкоморій М.Ставицький, статський радник Тарнавський, Г.Шафонський (син історика О.Шафонського), чернігівський губернський предводитель дворянства С.Ширай та ін.⁷⁴

Однак малоросійські культурні й інтелектуальні контакти Д.Бантиша-Каменського ледве чи вичерпуються переліком Д.Дорошенка з огляду на понад п'ятирічний термін написання цієї студії. Варто наголосити, що непогані стосунки з місцевою аристократією збереглися в автора «Истории Малой России» і після від'їзду його з України. Приміром, історик підтримував епістолярний зв'язок із письменником І.Котляревським, просив його «позичити» деякі відомості. Відтак, останній повідомив йому чимало цікавих подробиць про українські звичаї, обряди, мову⁷⁵, що увійшли до другого видання «Истории Малой России» (1830 р.).

Про ставлення Д.Бантиша-Каменського до творчого доробку В.Капніста, з яким він листувався за життя поета⁷⁶, свідчать пояснення історика, надані цензору стосовно його «Словаря достопамятных людей Русской земли» (Санкт-Петербург, 1847 р., ч.1–3). У цьому виданні представлено нарис про В.Капніста та його творчість⁷⁷.

«Про оду Капніста: На уничтожение в России слова рабство – не міг я промовчати, – відзначає Д.Бантиш-Каменський, – але змовчав про вільні поезії його стосовно поневолення Малоросії, хоч ця ода та поезії Капніста, в яких вона вміщена, були схвалені імператором Олександром, прикрашені його іменем»⁷⁸. Цей коментар ученого, надісланий цензоріві, є показовим – він демонструє як його лояльність щодо російського престолу, так і інтелектуальні симпатії стосовно творчості В.Капніста. А у словниковій статті про цю постать Д.Бантиш-Каменський не тільки наголошує на особистому знайомстві з поетом, а й описує його манеру творчої праці, називає «сином Малоросії»⁷⁹. Історик також згадує про передчасно померлого (1844 р.) сина поета – С.В.Капніста⁸⁰.

Відзначимо, що у названій вище праці Д.Бантиш-Каменський досить прихильно відгукнувся і про діяльність князя М.Рєпніна-Волконського в Малоросії. Зокрема, він позитивно оцінює проект створення козацьких полків 1831 р.⁸¹, відзначає доброзичливе ставлення до особи малоросійського військового генерал-губернатора, незвичайні прояви пошани та скорботи під час його похорону з боку місцевого люду тощо⁸².

Зрештою, за вельми несприятливих кар'єрних обставин, увільнений з посади тобольського цивільного губернатора, перебуваючи під слідством Д.Бантиш-

Каменський у листі від 26 лютого 1830 р. звертається до князя М.Рєпніна-Волконського з проханням посприяти поширенню другого видання «Истории Малой России» й отримує цілковиту підтримку! Зазначимо, що князь навіть доручає полтавському та чернігівському цивільним губернаторам організувати передплату на цю книгу, зокрема через місцевих предводителів дворянства, про що й повідомив авторові⁸³.

Водночас варто підкреслити, що ностальгічно-патріотичні настрої лівобережної української аристократії першої третини ХІХ ст. зазвичай не виходили поза рамки лояльності до імперії Романових. Тому спроби Д.Дорошенка та деяких інших істориків представити на цьому ґрунті автономістські чи навіть сепаратистські прагнення малоросійського дворянства в політичній площині видаються очевидним перебільшенням, оскільки вони переважно були зорієнтовані на культурну сферу та входження до імперської станової ієрархії.

Проте строкате сполучення російської імперської традиції з культурницькими інтенціями малоросійського панства значною мірою позначилося на студії Д.Бантиса-Каменського, в якій побутують різні інтелектуальні нашарування. Вони помітні навіть у внутрішніх рефлексіях історика, зокрема щодо окреслення авторських мотивацій у першому (1822 р.) та другому (1830 р.) виданнях «Истории Малой России».

Наприклад, у передмові до першого видання (датованій 29 липня 1817 р.) автор акцентує увагу на «славному козацькому вожді», який приєднав Малоросію до імперії Романових. *«Ім'я Богдана Хмельницького повинно навіки прикрашати малоросійські літописи. Воно і в наших заслугує на місце поряд з іменами великих мужів, якими вічно буде пишатися Росія»*, – зазначає Д.Бантис-Каменський⁸⁴.

Отож ідея «славетності» декларується як пріоритетна у першому виданні. Причому історик навіть мотивує стисле висвітлення «первісного стану цього краю» тісним поєднанням «початкової малоросійської історії з російською та польською» до доби Хмельниччини⁸⁵, себто обмеженістю «славетних» подій.

Невипадково Д.Бантис-Каменський уже на перших сторінках праці згадує про «поле (рос. «поприще») слави», на яке вступив Б.Хмельницький⁸⁶. Аналогічні авторські пасажі споглядаємо і щодо інших історичних осіб: «уславлення своєї зброї» (Д.Вишневецький)⁸⁷, «славне життя» (П.Конашевич-Сагайдачний)⁸⁸ і т.п.

Натомість у другому виданні мотиваційні устремління, задекларовані Д.Бантисом-Каменським щодо написання «Истории Малой России», подані інакше, із наголосом на абстрактних, раціонально-просвітницьких складових. Вони формулюються в кількох пунктах: 1) багатство подій на теренах Малоросії; 2) поборність її мешканців; 3) достойні сини, віддані російським самодержцям, які прикрасили «вік Петра та Катерини»⁸⁹. Відтак тема слави («славні подвиги» козацьких керманичів) губиться серед інших розумувань, маси фактографічних подробиць, і врешті відсувається на другий план⁹⁰. Загалом окреслені аспекти репрезентують достатні, як тоді вважалося, підстави для осмислення історії цього краю. Крім засвідчення лояльності імператорському престолу вони виказують авторські зацікавлення малоросійською історією не з особистих чи групових, а з загальних, раціональних міркувань. Відтак останні звернені до читача з допитливим розумом, зокрема, ненав'язливо наголошують на тому, що пропонують йому корисний та «правильний» (схвалений государем) матеріал для інтелектуальної поживи.

Вочевидь, авторські настанови у різних виданнях «Истории Малой России» відчутно контрастують між собою. У першому виданні вчений апелює до «славетної» минувшини Малоросії, а в другому – до абстрактних просвітницьких міркувань. Отже, пріоритети, проголошені Д.Бантисом-Каменським у першому

виданні, бодай частково виявляють групові, ностальгійні настрої малоросійського дворянства. Останні найповніше представлені у думках про уславлену минувшину Малоросії, військову звитягу та вірну службу імперії багатьох відомих малоросіян, їхні моральні чесноти тощо.

Таким чином, «История Малой России» була написана спеціально запрошеним істориком-фахівцем, який не належав безпосередньо до середовища місцевого дворянства. Проте Д.Бантиш-Каменський був добре обізнаний із його культурницькими й інтелектуальними симпатіями. Заразом він фактично виконував дослідницький проект, замовлений «згори» князем М.Репніним-Волконським, який репрезентував прагнення малоросійської аристократії. Саме у цьому розумінні слід тлумачити думку Д.Дорошенка про Д.Бантиша-Каменського як першого «новочасного» історика України⁹¹.

Зазначимо, що малоросійському військовому губернаторові належала не тільки ініціатива у «соціальному замовленні» цієї праці, зокрема неабияка допомога авторові в евристичних пошуках, а й активна протекція істориків. Адже завдяки рекомендаціям князя та службовій практиці Д.Бантиш-Каменський установив сталі і досить розгалужені контакти серед місцевого дворянства.

Власне, роль і значення українського вектора у цьому проекті істотно підвищується, якщо взяти до уваги те, що Д.Бантишу-Каменському бракувало фахового досвіду для написання масштабної синтетичної історії Малоросії. Зауважимо, що до 1816 р. він (майже без винятків) виступав суто як автор біографічного жанру, зокрема інтенсивно використовував підготовчі й чернеткові матеріали свого батька.

Певною мірою на ступінь усвідомлення Д.Бантишем-Каменським дослідницьких завдань проливає світло вищезгадана полеміка з О.Мартосом. Зокрема, автор «Истории Малой России» намагається навіть з'ясувати мету своєї студії порівняно із творами попередників. Приміром, він зазначає, що прагнув тільки подати «*події в більшому зв'язку та подробицях, ніж вони викладені в коротких записках генеральних писарів*»⁹².

Ця заувага виявляє інерцію авторського мислення, особливо щодо концептуального осягнення минувшини. Адже вчений фактично визнає свою орієнтацію на відомі взірці історієписання XVIII – початку XIX ст. (причому, не тільки українські чи російські, а й іноземні) з обсягу малоросійської минувшини. Зрештою, розуміння Д.Бантишем-Каменським функцій історієписання досить обмежене, зокрема зорієнтоване переважно на повноту відтворення фактографічної канви подій.

Низка зауважень автора щодо джерел у тексті «Истории Малой России» виявляють його ставлення до традиції історієписання на теренах Малоросії. Зокрема, він згадує про спробу написання відповідної історії Яковом Марковичем, яку останньому так і не вдалося завершити. Д.Бантиш-Каменський також відзначає, що матеріали, надані Адріаном Чепом Я.Марковичу, були втрачені після передчасної смерті (самогубства) останнього⁹³.

Варто наголосити, що для Д.Бантиша-Каменського належність до історіографічної традиції визначається в інтелектуальній, а не в національній царині. Зокрема, із перспективи його дослідницького проекту цією інтелектуальною складовою є певний предмет дослідження – історія Малоросії. Невипадково він зараховує до цієї традиції як російських авторів та українських літописців, так і іноземців (Й.-Х.Енгеля, Ж.-Б.Шерера та ін.).

Узагалі, навколо «Истории Малой России» Д.Бантиша-Каменського склалася дивна, майже парадоксальна ситуація. Історик, який репрезентував давню інтелектуальну традицію російського історієписання від Г.-Ф.Міллера до М.Карамзіна, під впливом обставин та місцевого середовища мимоволі перетворився на своєрідний рупор культурних устремлінь малоросійської аристократії! Тим

більше, що від прихильності «замовника» залежали й кар'єрні перспективи історика-чиновника. Водночас неофіційне становище Д.Бантиша-Каменського як «малоросійського історіографа» щонайменше викликало симпатії та помітне зацікавлення його особою з боку місцевого дворянства.

Якщо метафорично означити ситуацію, що склалася довкола написання праці, то можемо вважати, що автор «Истории Малой России» несподівано став «своїм» серед «чужих», які прагнули представити «славетну» та «героїчну» козацьку минувшину на імперських теренах.

Отож, зазначений проект історієписання постав на перехресті кількох культурних та інтелектуальних векторів, що дозволяє розглядати його як своєрідну, хоч і паліативну, спробу культурницької легітимації української минувшини у межах великого російського наративу.

Звичайно, суперечливі соціокультурні умови, складні обставини тогочасного інтелектуального та культурного життя підросійської України й імперії Романових загалом, особистість Д.Бантиша-Каменського і його творчі інтенції наклали неповторний відбиток на цю працю, яка заслуговує на увагу та прочитання.

«История Малой России» та її конструкція

Читач, хоч трохи знайомий із постаттю Д.Бантиша-Каменського, зазвичай очікує від його «Истории Малой России» пильного й критичного ставлення до джерел та їх інформативного потенціалу. Ці очікування спираються як на згадані авторські вислови про доказовість історичного письма, так і на основні віхи його становлення як ученого.

І, дійсно, визначальним у конструкції «Истории Малой России», є диференційоване, але досить суперечливе ставлення Д.Бантиша-Каменського до джерельної основи студії. Уже в переліку джерел, у примітках та, власне, у тексті праці історик наводить інформацію про деяких авторів або певним чином коментує ту чи іншу працю. Причому значна частина таких зауваг подана у виданні 1830 р., позаяк у первісній публікації цієї студії Д.Бантиш-Каменський обмежується поодинокими нотатками.

Ці зауваги, здавалося, незаперечно виказують критичність авторських настанов. Однак єдині пояснення, які інколи наводяться на підтвердження таких оцінок – це виявлені істориком логічні суперечності в тих чи інших роботах. Здебільшого Д.Бантиш-Каменський навіть не вважає за потрібне обґрунтовувати свою думку.

Наприклад, праця «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch der Königreiche Halitsch-Wladimir» (Галле, 1796 р.), написана німецьким ученим австро-угорського походження Й.-Х.Енгелем, одержала вельми високу оцінку.

Та найцікавішим видається коментар Д.Бантиша-Каменського стосовно цього історика, який пояснює його ставлення: «Праці п. Енгеля, на якого покликається в багатьох місцях поважний наш історіограф (мається на увазі М.Карамзін – О.Я.), заслуговують на увагу будь-якого розсудливого читача, позаяк Енгель сказав більше про Малоросію, ніж літописи, видані Туманським та Рубаном (тут курсив Д.Бантиша-Каменського – О.Я.)»⁹⁴. Більш прихильно Д.Бантиш-Каменський відгукується тільки про «Историю государства Российского» М.Карамзіна, яку називає «безсмертним твором»⁹⁵.

Загалом ці коментарі виявляють однобічність і вибірковість раціонального критицизму автора. Адже Д.Бантиш-Каменський підходить до оцінки джерел, зокрема відомостей, що в них містяться, суто з позицій здорового глузду. Передусім, він звертає увагу на відсутність логічних суперечностей, наближеність автора того чи іншого твору до описуваних подій, його політичну і конфесійну належність, наявність чітких посилань на джерела тощо. Усе, що суперечить по-

глядам, світосприйняттю й особистому досвіду вченого апріорно відкидається. Натомість інші повідомлення джерел часто-густо визнаються достовірними без будь-яких попередніх роздумів, а праці певних учених, передусім М.Карамзіна – такими, що беззастережно заслуговують на довіру.

Зрештою, в «Истории Малой России», як відзначають дослідники, немає витриманої ієрархії джерел із погляду їх достовірності⁹⁶, і, насамперед, критики при виборі певних відомостей⁹⁷. Єдина градація джерел, яку запроваджує автор, це їх поділ на рукописні та друковані. Відтак зв'язок між авторськими положеннями та тлумаченнями джерел є досить амбівалентний, а декларована теза про доказовість та аргументованість історичного викладу виглядає достатньо ефемерною.

Таким чином, на сторінках «Истории Малой России» спостерігаємо своєрідний конфлікт між окресленим ідеалом науковості та спробами застосувати його щодо конкретного фактографічного матеріалу.

На цьому тлі чимало тверджень і оцінок Д.Бантиша-Каменського щодо тих чи інших подій, явищ та історичних осіб виглядають однобічними. Причому автор здебільшого не аргументує свої оціночні судження, позаяк їх логічність і раціональність є самодостатньою. Зокрема, теза про світське походження автора «Слова о полку Ігоревім» спирається тільки на міркування Д.Бантиша-Каменського, що духовна людина «не насмілилася б язичницькими вигадками прикрашати» цей твір⁹⁸. Зауважимо, що в наведених прикладах як оціночні мірила виступають авторська логіка й особистий життєвий досвід!

Утім, варто відзначити і певні позитиви у критичних, хоч і дещо прямолінійних, трактуваннях Д.Бантиша-Каменського. Зокрема, учений у деяких випадках наводить різні погляди щодо тлумачення певних подій чи фактів. Наприклад, він зіставляє думки М.Стрийковського та М.Карамзіна стосовно часу приєднання Києва до Литви, хоч, урешті-решт, поділяє погляд російського історіографа⁹⁹.

Критичне ставлення автора до низки джерел дозволяє йому досить часто робити влучні спостереження. Приміром, «Історію русів» Д.Бантиш-Каменський слушно характеризує як «мутне джерело»¹⁰⁰. Проте він досить часто покликається на нього у другому виданні «Истории Малой России».

Водночас Д.Бантиш-Каменський прагне відрізнити повідомлення джерел від суджень літописця, але робить це епізодично. Автор зазначає, що коли літописи мовчать, то «історіку залишається керуватися самими міркуваннями»¹⁰¹.

Своєрідні уявлення автора, які ілюструють його ідеал науковості, представлені у великому й розгалуженому апараті, що вибудовується як додаткова збірка фактів. Цей науковий апарат поділяється на стислі бібліографічні посилання на берегах праці (назви книг, заголовки джерел і т.п.), а також на розгорнуті прикінцеві поклики. Зокрема, тільки в першій частині «Истории Малой России» видання 1830 р. подано 324 прикінцевих посилання (84 стор.). Загальна ж кількість їх у усіх трьох частинах становить 841 (242 стор.), тобто майже чверть усього обсягу «Истории Малой России»! Натомість у виданні 1822 р. всі примітки є посторінковими, хоч також займають чимало місця.

Доцільно відзначити, що у прикінцевих посиланнях у другому виданні автор наводить не стільки бібліографічні відомості, скільки витяги з актів, самі документи, а інколи подає власні коментарі. Однак, поряд із документами вчений вміщує й анекдоти про відомих історичних осіб, які ледь не прирівнюються до документів. Наприклад, майже п'ять сторінок приміток відведено переказові різноманітних небилиць про гетьмана Кирила Розумовського¹⁰².

Варто нагадати, що в першому виданні «Истории Малой России» Д.Бантиш-Каменський опублікував низку документів і матеріалів у додатках – 103 назви, хоч під деякими заголовками вміщується декілька документів¹⁰³. Причому, у деяких випадках автор наводив інформацію про місце зберігання, рік, номер спра-

ви, а також іноді подавав відомості про стан збереження документа, його зовнішні атрибути та ін. Сучасні дослідники трактують ці авторські описи як елементи джерелознавчого та палеографічного аналізу¹⁰⁴ і навіть обстоюють думку, що вчений був одним із засновників української археографії¹⁰⁵.

Узагалі, в авторському ставленні до джерел вгадується своєрідна нормативність, яка зумовлена як пієтетом архівіста щодо документів, так і раннім знайомством із практикою дослідницької праці. Ця нормативність мислення, або, точніше, її початки, виявляється у найпростіших дослідницьких процедурах, які свідчать про усвідомлення вченим певних вимог до написання історичної студії. До них можемо віднести найбільш просту спробу систематизації джерел (на рукописні та друковані), на основі яких підготовлено «Историю Малой России», критичне та раціональне, хоч і вибіркове, ставлення до відомостей, поданих різними авторами, укладання великого і розгалуженого наукового апарату, елементи аналізу джерел, і, урешті-решт, прагнення спиратися на документальну основу при викладі фактографічного матеріалу тощо.

Здавалося, такий великий і достатньо складний апарат незаперечно вказує на усвідомлення вченим відмінностей між «своїм» (авторським) та «чужим» (джерела, витяги з праць інших учених, усні свідчення і т.п.) текстом. Утім, численні компілятивні запозичення з інших праць, постійні перекази документів та включення навіть окремих фрагментів з історичних джерел до сюжетної канви викладу свідчать, що межа між авторським та «чужим» письмом є вкрай нечіткою. Причому у більшості глав «Истории Малой России» її взагалі складно визначити. Зокрема, Д.Дорошенко вважав, що автор запозичив з «Історії русів» не тільки «окремі звістки, але й цілі сцени, промови, описи, в які дуже багатий цей твір»¹⁰⁶.

Ця компілятивність особливо відчувається в першій частині видання 1830 р., в якій подається чимало запозичень з «Истории государства Российского» М.Карамзіна та інших праць без авторських тлумачень і коментарів. Інколи в деяких пізніших істориків (приміром, М.Марченко) навіть складалося враження, що певні глави «Истории Малой России», особливо першої частини, написані немовби в тіні російського історіографа¹⁰⁷, а дехто із сучасних науковців називає всю працю Д.Бантиша-Каменського «карамзінівською», себто зорієнтованою на цінності держави¹⁰⁸.

Отже, Д.Бантиш-Каменський так і не зміг позбутися компілятивного способу укладання тексту, що однозначно вказує на інерційність його стилю мислення. Тут доцільно зупинитися й на архітектоніці студії Д.Бантиша-Каменського.

Зазначимо, що в першому виданні вся малоросійська історія до Хмельниччини висвітлюється автором у вступі (45 стор.)¹⁰⁹. Причому М.Грушевський наголошував, що цей вступ був скопійований з літератури XVIII ст.¹¹⁰ Митрополит київський та галицький Євгеній у листі до Д.Бантиша-Каменського від 19 листопада 1822 р. зауважив із цього приводу, що введення до історії Малоросії є вельми стислим і висловив авторові побажання більш докладно висвітлити питання походження козаків¹¹¹. Схожої думки дотримувався і рецензент Ф.Булгарін, який уважав короткий вступ із малоросійської історії до доби Хмельниччини «найбільшою вадою праці»¹¹².

Очевидно, Д.Бантиш-Каменський зважив на ці поради й істотно доповнив видання 1830 р. Проте конструкція і другого, переробленого, видання є вкрай диспропорційною, на що вже звертали увагу дослідники¹¹³. Так, давньоруський період окреслено схематично в дусі М.Карамзіна. До того ж, йому присвячено всього три глави першої частини. Дещо більше уваги приділено литовській та польській добі (до XVII ст.). Водночас XVII–XVIII ст. висвітлені якнайповніше. Цьому відрізку часу відведено близько 80% усього обсягу «Истории Малой России».

Узагалі в рецепції Д.Бантиша-Каменського українська історія виступає як величезне нагромадження подій та фактичних подробиць, які часто-густо навіть не вкладаються у певні хронологічні сегменти. Він визнає тільки дві найголовніші віхи в історії Малоросії: приєднання до Росії та ліквідацію Гетьманщини. Відтак, татарська навала чи литовська доба виглядають не як самостійні історичні періоди, а як звичайні епізоди з хронологічної канви подій!

До того ж, окремі епохи минувшини сприймаються автором у контексті побутування визначних історичних постатей. «Неможливо не дивуватися тим багатом перемінам, які настали в Малій Росії з часів смерті Богдана Хмельницького. Із нею надовго припинилося благоденство мешканців цього краю, зникли найприємніші їх надії», – підкреслює Д.Бантиш-Каменський у первісному виданні студії¹¹⁴.

Водночас автор наголошує на винятковій і славетній ролі козацтва в українській минувшині. У виданні 1822 р. він навіть відзначає, що козаки поступово посідають «перше місце в історії малоросійській»¹¹⁵. Причому історик спершу обстоює думку про їх місцеве походження¹¹⁶, але у другому виданні відкидає цю тезу, пристаючи до погляду М.Карамзіна¹¹⁷ про кавказьке походження козацтва¹¹⁸.

Проте така цікавість до козацтва мотивується Д.Бантишем-Каменським подальшим перебігом малоросійської історії, зокрема з перспективи приєднання до Росії. Крім того, він не тільки відрізняє, а й протиставляє запорозьке та «малоросійське» (реєстрове, городове) козацтво. Причому визначальними в авторському розрізненні є морально-етичні виміри їх буття, а саме – орієнтація запорожців на «грабунок і вбивства», а «малоросійських козаків» – на захист «руської землі» від «иноверного народа»¹¹⁹. Таким чином, Д.Бантиш-Каменський здебільшого сприймає історію у світлі важливості тих чи інших подій для сучасності (початку XIX ст.).

Вочевидь, наведені спостереження свідчать про досить шаблонний спосіб конструкції цієї праці, який виказує однобічний історизм її автора, себто вибіркове й обмежене усвідомлення мінливості історичних епох.

Варто звернути увагу й на авторську манеру письма, яка фактично репрезентує читачеві задум історика, своєрідну логіку розгортання світу минувшини. Учений зосереджується переважно на військово-політичній історії й, передусім, на зовнішньополітичних зв'язках та дипломатичних зносинах. Такі пріоритети у викладі матеріалу зумовлені давнім дипломатичним зацікавленням історика. Відтак, він докладно зупиняється на взаєминах сторін, часто-густо наводить силу-силенну подробиць щодо посольств, обставин переговорного процесу тощо.

Помітне місце займають події церковної історії, які автор головним чином подає наприкінці деяких глав. Іноді церковний, православний чинник розглядається істориком не стільки як причина певних подій, а як їх ритуальне обрамлення. Відтак, подібний виклад нагадує специфічне дійство. Зокрема, саме таким видається епізод після привселюдного читання царевої грамоти у Переяславі у січні 1654 р.¹²⁰ Схоже виглядає й фрагмент з урочистим обранням на гетьманство Кирила Розумовського¹²¹.

Певну увагу автор приділяє науці, мистецтву й освіті. Чимало у праці біографічних подробиць, життєписних характеристик і замальовок, що супроводжуються моралізаторськими трактуваннями та заувагами, в яких убачають впливи літературного сентименталізму¹²². Причому вчений прагне висвітлювати як негативні, так і позитивні риси історичних постатей, у т.ч. і тих, яким він симпатизує.

Зокрема, Д.Бантиш-Каменський характеризує Б.Хмельницького як «відмінного ратоборця та великого політика»¹²³. Він наголошує, що гетьман зробив чи-

мало добра малоросіянам і стільки ж зла полякам¹²⁴. Заразом автор підкреслює, що від його помилок під Берестечком (1651 р.) загинуло ціле козацьке військо¹²⁵.

Помітну увагу він приділяє й іншим постатям, зокрема гетьманові І.Мазепі, якого представляє в негативному світлі. Однак, навіть особа «гетьмана-зрадника» удостоюється деяких позитивних рис. Наприклад, автор зазначає, що він був «вправним міністром» та вмів давати корисні поради стосовно державного управління¹²⁶.

Відзначимо, що в «Истории Малой России» дуже небагато авторських відступів, нотаток, коментарів або спроб підвести читача до тлумачення тих чи інших подій, явищ, процесів і т.п. Д.Бантиш-Каменський постійно прагне триматися документальності у своєму викладі¹²⁷. Саме документальним свідченням він здебільшого й віддає перевагу перед наративними джерелами, хоч і не цурається останніх¹²⁸.

Отже, домінація «зовнішньої сторони» минулого, зокрема військово-політичних подій, дипломатичної історії, почасти церковного життя та численних фрагментів із життєписів визначних осіб, які поєднуються з орієнтацією на свідчення документів, становлять засадничі ознаки авторського викладу. Зазначені елементи утворюють своєрідний нормативний канон авторського письма, який маємо можливість споглядати в «Истории Малой России».

Утім, у загальній архітектоніці другого видання студії Д.Бантиша-Каменського спостерігаємо досить великі вкраплення із «внутрішньої історії». Приміром, дев'ятнадцята глава першої частини, присвячена кримським і буджацьким татарам, їх військовій організації й тактиці (щоправда, вона майже повністю запозичена з опису Г.-Л. де Боплана)¹²⁹. До вказаних включень із внутрішньої історії доцільно віднести й написану на матеріалах російського історика Г.-Ф.Міллера двадцять п'яту главу про устрій Січі, побут та звичаї запорожців¹³⁰. Зазначимо, що Д.Багалій уважав цю главу найцікавішою з усієї праці¹³¹. Аналогічні вкраплення є і у тридцять першій главі, в якій автор подає огляд становища та внутрішнього устрою Малоросії за Богдана Хмельницького та його наступників, трохи висвітлюючи й церковну історію¹³². Урешті-решт, слід згадати і про останню, сорок шосту, главу, в якій представлено відомості про господарство, звичаї, обряди, риси характеру та побуту малоросіян, чини й стани в Малоросії, походження мови, а також інформацію про визначних літописців і Києво-Могилянську академію¹³³.

Водночас історик згадує про ревність та вправність малоросіян на імперській службі – як військовій, так і цивільній. «На полі брані син України показний, мужній, не щадить себе, борючись за царя та вітчизну. *Хоробрість пращурів – його головний спадок. Він примушує його забути про млявість, веде до слави. Скромний у хатині, корисний на службі цивільній, малоросіянин не зронить себе й на кафедрі проповідника, і в колі вчених, усюди керуючись уродженим честолюбством*», – наголошує Д.Бантиш-Каменський¹³⁴.

Ця замальовка вочевидь виказує культурницькі вподобання малоросійської аристократії, впливів якої безперечно зазнав автор. Деякі сучасні дослідники вважають, що у сорок шостій главі представлена цікава етнографічна замальовка українців¹³⁵, а Д.Дорошенко навіть кваліфікує її як «один із перших нарисів української етнографії»¹³⁶. Проте у сприйнятті Д.Бантиша-Каменського матеріал «внутрішньої історії» здебільшого є добіркою цікавих спостережень, часто-густо напівкурйозного характеру, своєрідним додатком до свідчень документів, і не більше.

На відміну від романтиків, які повністю занурювалися у «внутрішню історію», прагнули саме в ній відшукати, відчувати сутнісні риси того світу, осягнути самотутній дух минувшини, автор «Истории Малой России» тримається безстороннього, скептично-розсудливого погляду щодо етнографії, вірувань, ма-

теріальної та духовної культури і т.п. Власне, ідеться про скептичну, помірковану рецепцію тогочасних романтичних новацій щодо «внутрішнього» побутування малоросіян, їхніх звичаїв, обрядів, традицій, зрештою, усього укладу народного буття. Останні елементи репрезентовані у праці Д.Бантиша-Каменського у вигляді своєрідних додатків, цікавих курйозів, кумедних прикладів і т.п.

Таким чином, сюжетна лінія авторського викладу розчиняється в масі фактографічного матеріалу, численних парафразах, прихованих цитуваннях і безпосередніх покликаннях, вкрапленнях великих фрагментів із документів та інших джерел на загальному тлі політичної, дипломатичної, військової й церковної історії. Натомість узагальнення, інтерпретації, висновки майже відсутні.

Узагалі, «История Малой России» Д.Бантиша-Каменського представляє досить специфічний ідеал нормативності як щодо дослідницької праці, так і української минувшини. Така нормативність свідчить про синкретичність, зародковість уявлень історика про дослідницький інструментарій. Заразом вона виявляє орієнтацію автора на взірці природно-правового мислення, які постулюють однорідність представлення минувшини й односторонність розуміння руху, мінливості світу історії.

Характерною ознакою «Истории Малой России» є систематичне зіставлення давніх, архаїчних явищ із просвітницькими уявленнями про організацію суспільного життя, що побутували в історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Більше того, на сторінках зазначеної студії спостерігаємо своєрідну трансформацію авторського ідеалу нормативності в контраверсію: архаїка/сучасність, яка є пріоритетною у представленні української історії.

Приміром, у першому виданні вказаної студії доба до Хмельниччини розглядається як «первісний стан» («первобытное состояние»). Цей термін навіть фігурує у назві першого видання – «История Малой России, со времён присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края».

Отож, критерієм оцінки Д.Бантиша-Каменського виступають авторські уявлення про певний рівень суспільства, а, відтак, і родинного життя. Вони переносяться на інші історичні епохи з позицій сучасної для вченого доби.

Схожі мотиви простежуємо і в багатьох інших авторських оцінках. Зокрема, навалу хана Батия вчений засуджує тому, що вона «зупинила успіхи *просвітництва* в Росії»¹³⁷. Водночас діяльність київського митрополита Кипріяна тлумачиться тільки в позитивному плані, позаяк він «був першим, хто відновив занепале *просвітництво* в Росії»¹³⁸. У такому ж сенсі оцінюються як постать князя Костянтина Острозького, який «улавив себе «любов'ю до *просвітництва*»¹³⁹, так і заснування Києво-Могилянської академії, зі створенням якої історик пов'язує «виникнення в Малоросії давно забутого *просвітництва*»¹⁴⁰. Зауважимо, що автор за цим принципом поділяє навіть держави і державні утворення. Зокрема, Польща, як «державна *просвітницька*, сильна» протиставляється Кримському ханству¹⁴¹.

Натомість традиційні, архаїчні елементи розглядаються як такі, що у жодному разі не заслуговують довіри. Наприклад, історик беззастережно обстоює думку про легендарність «усіх давніх усних переказів», зокрема вважає сумнівними літописні відомості про заснування Києва¹⁴².

Отже, в оцінках Д.Бантиша-Каменського простежується стильова домінація просвітницько-раціональних поглядів на історію та суспільство. Зазначимо, що поняття «просвітництво» є ключовим в історієписанні Д.Бантиша-Каменського, хоч часто представлене в латентному вигляді.

Ця дефініція виступає як антитеза до архаїчних елементів (дикість, варварство, невігластво, язичницькі вірування, забобони, легенди, перекази, середньовічна схоластика, обскурантизм), що суперечать раціональному розуму. Причо-

му, сам термін «просвітництво» часто-густо вживається автором у розумінні сучасності.

Звідси, імовірно, і походить апріорний та вибірковий критицизм Д.Бантиша-Каменського щодо свідчень джерел, а також неодмінні нотки моралізаторства, які знаходимо в його скупих коментарях. Приміром, відомості про підкуп татарських мурз посланцем польського короля Казимира IV для нападу на Російську державу доповнюються авторською сентенцією, що це – *«засоби, ганебні для вінценосця»*¹⁴³. Натомість смерть Дмитра Вишневецького у турецькому полоні (1563 р.) Д.Бантиш-Каменський змальовує як взірцеву, зокрема підкреслює, що *«страждальник славив Бога та кляв Магомета»*¹⁴⁴. У схожому дусі автор описує й мужню поведінку дружини Василя Кочубея – Любові, засуджену на ув'язнення після доносу її чоловіка на гетьмана І.Мазепу. Зокрема, історик відзначає її *«зразкову безстрашність»*¹⁴⁵.

Слід відзначити, що персональні характеристики Д.Бантиша-Каменського вирізняються вживанням численних епітетів, які споріднені з його моралізаторськими заувагами. Причому вони посідають неабияке місце в мовному представленні, зокрема відображають позитивну/негативну роль подій, учинків, явищ і т.п. Приміром, епітети-оцінки «ганебний» («ганебний відступ», «ганебний мир», «ганебна втеча», «ганебний учинок», «ганебна пиха» і т.п.), «благочестивий» («благочестива віра», «благочестивий світ», «благочестиве життя» і т.п.) та чимало ін. Д.Дорошенко навіть відзначав, що у цьому розумінні історик наслідував творчу манеру М.Карамзіна¹⁴⁶.

Зрештою, видається, що Д.Бантиш-Каменський розглядає історію не тільки як своєрідну добірку певних фактичних відомостей, але також і повчальних прикладів для сучасників. Такий моралізаторський прагматизм автора відображає специфічну рису його стилю мислення та пояснювальної стратегії, яка виявляється у представленні і витлумаченні минувшини в контексті діянь відомих історичних постатей із відповідним оцінювальним акцентуванням. Невипадково у передмові до свого біографічного словника 1847 р. історик зазначав: *«Мета моя, зберегти для потомства подвиги, гідні наслідування, і висміяти слабкості, описуючи злочини, піднести ціну доброчесності»*¹⁴⁷.

Однак, автор «Истории Малой России» не завжди послідовний у застосуванні дихотомічної зв'язки архаїка/просвітництво, зокрема щодо оцінки військово-політичних подій другої половини XVII ст. Почасти це пояснюється тим, що динамічність, суперечливість тогочасної історичної ситуації, постійні військово-політичні зміни, зокрема союзників Москви, надзвичайно ускладнювали застосування подібних критеріїв. Та й сам Д.Бантиш-Каменський досить промовисто означає своє ставлення до таких подій: *«Історик Малої Росії трепетно описує смутні часи міжусобних воєн, навал поляків, турків і татар»*¹⁴⁸.

Не варто забувати й те, що в першій частині «Истории Малой России» видання 1830 р. автор значною мірою наслідував підходи й конструкцію відомої праці М.Карамзіна. Натомість друга та третя частини не мали такого «беззастережного взірця». Більше того, у другій частині студії зростає опір емпіричного матеріалу, який стає складно звести до звичного, апріорного поділу. Останній фактично розмиває усталені авторські підходи. Тим більше, що у цій частині суттєво підвищується питома вага матеріалів, запозичених з українського історієписання XVIII ст.¹⁴⁹

Отже, починаючи з другої частини студії в оцінці історичних осіб Д.Бантиш-Каменський здебільшого дотримується принципу лояльності стосовно російського престолу, хоч, часом, і вказує на їх «темні та світлі» сторони. Урешті, Д.Бантиш-Каменський у третій частині праці (1830 р.) поступово повертається до традиційної антитези архаїка/просвітництво, яка формує нормативне представлення канви історичних подій. Утім, зазначену опозицію відте-

пер репрезентовано в більш прихованому вигляді. Автор, звичайно, має симпатії щодо предмета своїх студій – історії Малоросії, але загальноросійська лояльність усе ж таки переважає в його поглядах.

Відома теза Д.Дорошенка про «формальну лояльність»¹⁵⁰ автора «Истории Малой России» до російського престолу видається, як мінімум, перебільшенням у загальному контексті прочитання цієї студії. Зокрема, Петра І історик розглядає як самодержця, який надав Росії «нового буття»¹⁵¹.

Та найприкметнішою виглядає авторська оцінка Гетьманщини XVIII ст. Адже вона висвітлюється вченим не стільки як занепадаючий соціально-політичний інститут, скільки як джерело постійних бунтів та «зрад» щодо російського престолу. Д.Бантиш-Каменський навіть перекладає провину у порушенні договору Москви з Б.Хмельницьким на «безперервні зради гетьманів», які змусили російського імператора дарувати Малоросії нове управління. Автор лише трохи засуджує Петра І за «жорстоке поводження» з представниками малоросіян і козаків¹⁵².

Отож, в авторській рецепції інститут гетьманства дедалі більше набуває архаїчних рис, що суперечать модерним перетворенням у Російській імперії. Недаремно після опису «зради» І.Мазепи та обрання на гетьманство І.Скоропадського вчений зазначає, що коли б Петро І «міг вільно діяти, то *ще тоді знищив би гетьманство*»¹⁵³. Ця сентенція фактично виносить історичний присуд Гетьманщині з боку автора ще за півстоліття до її скасування.

Уповні логічною у цьому сенсі видається і наступна думка історіографа, що відтоді «історія цього краю помітно слабшає на події, стає нецікавою»¹⁵⁴. Наведена заувага фактично передує фінальній сцені малоросійської історії – скасуванню Гетьманщини. Заразом вона відображає просвітницьку мотивацію автора щодо призначення історієписання. Адже «багатство подій» є одним із найголовніших раціональних мірил цінностей минувшини.

Узагалі малоросійська історія конструювалася вченим у контексті однорідного представлення щодо російського минулого. Відтак у сприйнятті Д.Бантиша-Каменського скасування Гетьманщини є логічним і послідовним актом попри його симпатії щодо славного минулого козацької України.

Приміром, спостерігаємо неабияку авторську прихильність до постаті наказного гетьмана П.Полуботка. Історик називає його «славою, окрасою батьківщини»¹⁵⁵, заповзятливим, відважним і твердим у «своїх правилах вождем малоросіян»¹⁵⁶, зображує його оборонцем «прав та привілеїв українців»¹⁵⁷ і навіть уважає, що П.Полуботок міг стати гетьманом ще 1708 р., якби його не відсторонив російський імператор¹⁵⁸. Ця заувага Д.Бантиша-Каменського виглядає майже як завуальований докір Петру І! Утім, автор виправдовує такий захід недовірливістю, яку збудила «зрада» І.Мазепи¹⁵⁹.

Схожі симпатії автора простежуємо і щодо постаті гетьмана Данила Апостола. Причому він не тільки акцентує увагу на його військовій славі¹⁶⁰, а й підкреслює здобутки його гетьманства. Зокрема, Д.Бантиш-Каменський відзначає, що Д.Апостол «повернув їм (українцям – О.Я.) давні права, Скоропадським утрачені; встановив спокій у довіреній йому країні; неодноразово клопотався про зменшення податків і військового постоя; випросив у монархині пробачення винним запорожцям та справами своїми зумів заслужити загальну любов і повагу»¹⁶¹.

Схвальної оцінки на сторінках «Истории Малой России» заслужив і гетьман Кирило Розумовський, який щиро опікувався добробутом мешканців Малоросії¹⁶². На думку Д.Бантиша-Каменського, він мав низку незаперечних моральних чеснот, конче необхідних кожному сановникові та державному діячеві: «рідкісна справедливість, велич душі, природний розум, доброта серця, небувала щедрість, правдолюбність та весела вдача»¹⁶³.

Наведені характеристики історичних постатей незаперечно вказують на персоналістичний контекст в авторському сприйнятті малоросійської минувшини.

Зрештою, стиль мислення вченого досить складно формалізувати в єдиній, стислій формулі, позаяк його інтелектуальні уявлення часто-густо представлені у синкретичному вигляді.

Передусім, слід звернути увагу на методологічні та світоглядні орієнтири автора «Истории Малой России». Д.Бантиш-Каменський прагнув писати достовірну історію, але її ідеал у нього був дещо однобічним, сформованим у душі пізньопросвітницького раціоналізму. Він асоціювався з масовим використанням документальних джерел та повчально-моралістичними функціями історії, які репрезентували важливий для сучасника досвід минувшини.

Саме зі ставленням автора до джерел пов'язані початки його критицизму, які побутують на рівні вибіркового, часто апріорного, порівняння різноманітних свідчень і не більше. Заразом Д.Бантиш-Каменський орієнтувався на поступальний, лінійний рух світу історії, який розглядається та оцінюється з універсалистської перспективи сучасності у сенсі природно-правового мислення.

Такі дослідницькі настанови зумовлюють домінування в конструкції його студії одноманітного, хронологічно послідовного викладу військово-політичної і дипломатичної канви подій з невеликими вкрапленнями із внутрішньої історії, який пригнічує читача величезною масою фактичних подробиць і деталей.

Натомість середня ланка в архітектоніці «Истории Малой России» (проміжні узагальнення, ретроспективні відступи, гіпотетичні припущення, лінії позитивної чи негативної аргументації, авторські пояснення, коментарі і т.п.) ледве вибудована й розчиняється серед конкретних відомостей. Відтак, оціночні висновки та моралізаторські трактування вченого подаються в основному в контексті досить жорсткої й унормованої пояснювальної стратегії, яка найповніше відображена в дихотомії – архаїка/просвітництво. Зазначимо, що в ряді випадків такі тлумачення виглядають як судження, відірвані від хронологічно-описової логіки викладу, але вписані в означений нормативний канон.

Загальний образ малоросійської історії конструюється Д.Бантишем-Каменським здебільшого описовим способом у контексті сучасної йому перспективи. Причому ця конструкція вибудована з різних сфер історичного буття (військова, політична історія, дипломатія та зовнішні взаємини, церква, культура, наука та ін.), які досить хаотично і суперечливо пов'язані між собою.

Отож, спостерігаємо своєрідну парадоксальність стилю мислення Д.Бантиша-Каменського та його результатів. Приміром, тотальна раціональна логічність дала історикові змогу запропонувати чимало влучних тлумачень на фактографічному рівні. Однак, упровадження цього пріоритету щодо подій і явищ високого ступеня загальності призвело до того, що поза рецепцією автора залишилися переломні процеси у формації української історії (монголо-татарська навала, литовсько-руський період та ін.). У цьому сенсі друге видання «Истории Малой России» (1830 р.) різко контрастує, наприклад, із працею М.Полевого «История русского народа» (Москва, 1829–1833 рр., т.1–6), в якій татарська доба представлена як одна із найважливіших концептуальних віх російської минувшини.

За великим рахунком, «История Малой России» відображає прагматично-раціональний стиль мислення автора, сформований у середовищі старих інтелектуалів доби Катерини II та карамзінівських часів, і досить далекий від філософських рефлексій. Натомість Д.Бантишу-Каменському властиве фактографічне осягнення минувшини, яке він демонструє у своїх дослідницьких практиках – початках археографічної та літературної з істотним переважанням біографічних елементів і наголосом на моралізаторстві та прагматизмі.

Вочевидь, такий персональний стиль мислення та нормативний ідеал науковості Д.Бантиша-Каменського суттєво ускладнювали й обмежували сприйняття нової предметної області історичних студій – малоросійської минувшини. Звідси і вибіркова рецепція істориком прагнень малоросійського дворянства щодо

легітимзації в культурному просторі Російської імперії. Цей підхід, на думку українського історика В.Замлинського, в основному задовольняв як офіційну владу, так і місцеве дворянство¹⁶⁴.

Таким чином, місцеві культурницькі інтенції представлені в урізаному, паліативному вигляді. Адже Д.Бантиш-Каменський включає історію Малоросії в російський гранд-наратив на засадах однорідності й універсальності як одну з багатьох імперських провінцій. Він тільки почасти відображає мотиви колишньої слави нащадків козацько-старшинських родів, місцевої неповторності та патріотизму, до яких ставився хоч і з помітною симпатією, але з показною безсторонністю спостерігача.

«Чужий» серед «своїх». Д.Бантиш-Каменський в українській та російській історіографічній рецепції

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Д.Дорошенко дорікав українським історикам, особливо журналу «Киевская старина», за брак інтересу до «Истории Малой России» та постаті її автора у світлі публікацій російських часописів¹⁶⁵.

Утім, ці закиди виглядають не вповні об'єктивними, позаяк на сторінках російських видань ім'я Д.Бантиша-Каменського згадувалося переважно в контексті М.Карамзіна, М.Бантиша-Каменського або оточення О.Пушкіна тощо. До того ж, російські розвідки зазвичай обмежувалися невеликими біографічними нарисами, мемуарними публікаціями та словниковими статтями, поза межами яких, як правило, залишався аналітичний огляд наукових праць Д.Бантиша-Каменського.

Варто взяти до уваги й те, що інституціональна мережа російського історієписання в імперії Романових, себто потенційні можливості щодо підготовки та просування інтелектуальної продукції, були, вочевидь, на порядок вищими, ніж в українській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Водночас, попри брак спеціальних студій, в українському історієписанні ХІХ–ХХ ст. побутувала ціла низка тлумачень та оцінок творчості Д.Бантиша-Каменського і його «Истории Малой России», хоча й поданих принагідно, із перспективи іншої дослідницької проблематики.

Серед українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. «История Малой России» майже відразу здобула репутацію студії, написаної на великому джерельному матеріалі. Відзначимо, що починаючи зі згаданої рецензії О.Мартоса (1823 р.), саме введення нових джерел до наукового обігу вважалося найбільшою заслугою Д.Бантиша-Каменського. Приміром, О.Бодянский у передмові до видання колекції джерел, зібраних істориком, зазначав, що «*вони складають йому надгробний пам'ятник, мабуть міцніший, ніж його «История Малой России»*¹⁶⁶. М.Максимович сприймав «Историю Малой России» у контексті вимог романтичного історієписання, зокрема називав її «мертво-холодною» студією¹⁶⁷. Він навіть обстоював тезу, що у цій праці «*немає правильного зображення історичних осіб, немає того живого духу, яким просякнута Історія русів*»¹⁶⁸. Заразом М.Максимович вирізняв багатство її джерельної основи зпоміж інших наукових праць першої половини ХІХ ст. В.Антонович стверджував, що ця студія цікава лише «*набором архівного матеріалу, який Бантиш-Каменський вніс у свою історію*»¹⁶⁹. М.Драгоманов уважав, що студії Д.Бантиша-Каменського та М.Маркевича не можна навіть порівнювати з «сучасними їм працями з історії Північної Русі», тобто розглядав їх як методологічно застарілі, уже на час першої публікації¹⁷⁰.

Схожі міркування висловлювали й інші українські історики (зокрема, М.Василенко, М.Грушевський, І.Крип'якевич¹⁷¹). А, скажімо, О.Лазаревський,

хоч і дотримувався думки, що «письменницької майстерності у М-са (О.Мартоса – О.Я.) було набагато більше, ніж у автора “Истории Малой России”», але все ж таки першість, в академічному сенсі, віддавав праці Д.Бантиша-Каменського¹⁷².

На думку О.Оглоблина, саме «документальний характер студії Бантиш-Каменського надає особливої ваги «Истории Малой России», що через те мала чималий вплив на дальшу українську історіографію»¹⁷³. Крім того, О.Оглоблин вказує на «звичайність», себто типовість, загальної схеми історичного процесу в його студії. Водночас він вважає, що «История Малой России» посідає дещо «відокремлене місце в українській історіографії тої доби» через «якнайбільшу лояльність» до російського уряду¹⁷⁴.

Урешті, незважаючи на цю досить скептичну, розважливу, ба навіть негативну тональність оцінок, «История Малой России» неодмінно розглядалася як важлива віха, або, за М.Василенком, «вихідна точка»¹⁷⁵ для багатьох праць з обсягу українського історієписання академічної доби. Звісно, таке розуміння ролі студії Д.Бантиша-Каменського супроводжувалося низкою застережень коментарів та обмовок!

Утім, попри складність і суперечливість української рецепції «Истории Малой России», зумовленої, насамперед, впливом на цю працю російської інтелектуальної традиції, певні зрушення спостерігаємо вже на початку ХХ ст.

Наприклад, М.Грушевський в одній зі своїх розвідок виявляє спільні риси у творчій спадщині Д.Бантиша-Каменського та М.Костомарова. «Костомаров, мабуть, для себе самого несподівано, в деяких пунктах зістався досить близьким своєму попередникові – не вважаючи на глибокі різниці, які ділили ідеологію Бантиша від його, Костомаров, як і Бантиш, взяв за вихідну точку Хмельниччину; попередню історію козаччини він ніколи не проробив докладніше ... через те еволюція козаччини і її політики не могла представляти йому досить ясно. В розробленні джерел до історії України Костомаров, як і Бантиш, обмежився виключно московським актовим матеріалом», – відзначає М.Грушевський¹⁷⁶.

Більше того, він навіть порівнює «безцеремонного фантаста», творця «Історії русів», із лояльним «до дна душі» Д.Бантишем-Каменським, зокрема вказує на типові умови «історіографічної роботи» на початку ХІХ ст.¹⁷⁷

Ще далі під впливом неоромантичних концепцій світу історії, головню В.Липинського, заходить Д.Дорошенко, який не тільки виявляє і пов'язує групові культурницькі («автономістські») устремління тодішнього малоросійського дворянства зі студією Д.Бантиша-Каменського, а й прагне перенести їх до політичної площини¹⁷⁸.

Після розвідок Д.Дорошенка зацікавлення цією працею на теренах української зарубіжної історіографії поступово згасає. Проте досить несподівано деякі його ідеї стосовно «Истории Малой России» споглядаємо в історіографічній візії М.Марченка на культурних обширах української радянської науки.

Наприклад, М.Марченко обстоює тезу про Д.Бантиша-Каменського як «виразника дворянсько-автономістичної тенденції в українській історіографії першої половини ХІХ ст.», хоч і відносить її суто до першого видання «Истории Малой России»¹⁷⁹. На його думку, із метою «оживлення спогадів про минуле й активізації сепаратистських прагнень нащадків шляхти і старшини взявся Д.Бантиш-Каменський, слідом за своїм покійним батьком, до праці над історією України»¹⁸⁰.

Зауважимо, що М.Марченко істотно обмежує побутування зазначених «сепаратистських» устремлінь. Зокрема, він наголошує, що «ці тенденції базувалися на хиткому ґрунті, і політичні події, що наступили незабаром після виходу у світ першого видання «Історії Малої Росії», ущент розвіяли цей автономізм і кинули автора в обійми з великоросійським абсолютизмом»¹⁸¹.

Так чи інакше, але поява таких тлумачень «Истории Малой России» на радянських теренах, хоч і в добу «хрущовської відлиги», є досить показовою.

Цікаві міркування стосовно висвітлення постаті Б.Хмельницького на сторінках праці Д.Бантиша-Каменського висловив і український радянський історик В.Голобуцький, який підкреслив, що автор «Истории Малой России» зобразив *«Хмельницького нестійким політиком, який хитався в залежності від обставин між Польщею, Росією та Туреччиною. Лише невдачі у війні з Польщею та безвихідність становища примусили Хмельницького рішуче «змінити хід думок» та просити царя «прийняти у підданство козаків запорозьких»*¹⁸². Заразом він уважав, що Д.Бантиш-Каменський здійснив спробу цілісної реконструкції минувшини України в «українській дворянській історіографії»¹⁸³.

Звичайно, в українському радянському історієписанні побутовало й чимало стереотипних, ідеологічно заангажованих оцінок-кліше щодо Д.Бантиша-Каменського, в яких єдиною «науковою» проблемою було визначення «соціальної природи» його «націоналізму» – «дворянської, поміщицької чи буржуазної»¹⁸⁴. Але навіть за таких нав'язаних інтелектуальних вимог та соціокультурних передумов буття академічної спільноти в радянській Україні «История Малой России» сприймалася низкою вчених як складова української історіографії, принаймні розглядалася в її контексті.

Варто наголосити, що російська рецепція «Истории Малой России» та взагалі творчого доробку Д.Бантиша-Каменського виявляє ще більш цікаві риси. Первісна реакція на видання 1822 р. здебільшого репрезентована позитивними відгуками, хоч і не позбавлена певних зауваг¹⁸⁵. Натомість резонанс, спричинений другим виданням (1830 р.), потребує більшої уваги.

Передусім, маємо на увазі кілька відгуків російського історика, редактора часопису «Московский телеграф», палкого прихильника західноєвропейського романтизму М.Полевого, які набули неабиякого розголосу.

Його перше враження про роботу Д.Бантиша-Каменського, подане в бібліографічному огляді на сторінках «Московского телеграфа», виглядає на диво стриманим. *«Хоч ступінь достоїнства цієї книги ще й донині не з'ясовано докладним розбором та міркуваннями, але просвіченим читачам уже відома книга – цікава та важлива у багатьох аспектах. Додамо, що автор багато доповнив та переробив у другому виданні»*, – відзначає історик¹⁸⁶.

Утім, невдовзі від такої розважливості не залишилося й сліду. У великій рецензійній статті «Малороссия. Её обитатели и история» М.Полевой уцент розкритикував працю Д.Бантиша-Каменського. *«Не шукайте у ній правильного поняття про виникнення та розвиток козацтва; ані прагматичного викладу подій протягом 5-ти віків; ані історичного погляду на різноманітні сторони багатоманітних подій, від навали татар до підданства Рожинського Польщі, і від Сигізмунда III до Катерини. Особи, події постають, зникають; читання стомлює, як читання сухого літопису»*, – наголошує рецензент¹⁸⁷.

Урешті, критик Д.Бантиша-Каменського звернув увагу на ефект «історичної одноманітності», що його справляла «История Малой России» на читача у 1830–1840-х рр. Причому, він іронічно зауважив, що на сторінках цієї праці Малоросія відрізняється від Московської губернії не більше, ніж Ярославська або Владимирська чи будь-яка інша губернія¹⁸⁸. Цю думку пізніше процитував і російський письменник С.Бурачек у своєму огляді «Истории Малой России»¹⁸⁹, проте негативно прокоментував означену тезу М.Полевого та рішуче став на захист Д.Бантиша-Каменського.

Та, найголовніше, М.Полевой із неприхованим подивом був змушений констатувати, що українська минувшина – це не російська, а чужа історія! Зокрема, рецензент звернув увагу на протиставлення козаки/москалі, яке побутовало в Малоросії¹⁹⁰.

Зазначимо, що схожі міркування споглядаємо у його «Истории русского народа». Приміром, він зазначає, що *«мова, вдача, одяг південних галичан та волинців зробили їх більш схожими на поляків, ніж на росіян («русских»), навіть за Данила та Льва. Пізніше волинці та галичани не впізнавали в північному русичі свого родича. Натомість який сильний вплив Сходу у вільних ордах донських та уральських козаків! Порівняйте їх з малоросійськими (козаками – О.Я.), де переважали Захід та Польща»*¹⁹¹.

Отож, рецензійна стаття М.Полевого відображає не тільки інтелектуальний конфлікт канонів пізньопросвітницького раціоналізму з новими романтичними інтенціями, а й досить цікавий процес входження «Истории Малой России» на імперське культурне поле.

У цьому сенсі вельми прикметною є полеміка, яка розгорнулася навколо згаданої рецензійної статті. Так, невідомий автор дошкульної, сповненої іронії та сарказму статті «Учёные новости», видрукуваної в петербурзькій «Литературной газете», виступив на захист праці Д.Бантиша-Каменського. Він відзначив, що в рецензії М.Полевого представлено стільки *«нових поглядів та незвичних думок, що вона не може залишитися без тривалих і важливих історичних суперечок»*¹⁹².

Опонент М.Полевого звинуватив його не тільки у нестримній історичній фантазії (більшій, ніж в Овідія!), а й закинув йому брак патріотизму. Приводом для такого звинувачення стало словосполучення «квасний патріотизм», яке М.Полевой неодноразово вживав у своїх журнальних статтях¹⁹³.

Припускають, що цим оборонцем Д.Бантиша-Каменського міг бути російський поет О.Пушкін¹⁹⁴. Однак не виключають можливого авторства й інших осіб (наприклад, М.Гоголя чи О.Сомова)¹⁹⁵. Варто відзначити, що з О.Пушкіним автора «Истории Малой России» пов'язували дружні стосунки, зокрема історик надавав поетові матеріали й документи з доби Пугачовщини¹⁹⁶.

Крім того, Д.Бантиш-Каменський здобув і інших захисників. Одним із них був історик С.Руссов, який опублікував окрему брошуру «Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках «Московского телеграфа» на 1830 год, помещённую по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории» (Санкт-Петербург, 1831 р., 19 с.). Він не тільки рішуче виступив супроти поглядів М.Полевого, а навіть назвав їх «якобінськими»¹⁹⁷.

Зрештою, резонанс від цієї дискусії був настільки великим, що у середовищі московської аристократії навіть почали ширитися чутки про «надмірні ліберальні думки» М.Полевого, які загрожували самому становищу редактора «Московского телеграфа»¹⁹⁸.

До оборонців Д.Бантиша-Каменського навіть збирався приєднатися історик М.Маркевич, який уважав образливими зауваги М.Полевого про істотну відмінність між росіянами й українцями¹⁹⁹. Ця позиція М.Маркевича свідчить, наскільки аморфним, хитким і суперечливим був той культурний шар «ностальгійного патріотизму», що побутував у середовищі тодішньої малоросійської аристократії.

Проте полеміка щодо праці Д.Бантиша-Каменського на шпальтах «Московского телеграфа» все-таки отримала продовження, хоча й урізане та вельми специфічне. М.Полевой, імовірно усвідомлюючи ті наслідки, які може мати продовження цієї дискусії для нього особисто, надав місце для публікації в одному з номерів журналу сторонній особі – провінційному училищному вчителю з повітового міста Суджа (Курська губернія), тамтешньому історикові, краєзнавцеві та археологові О.Дмитрюкову, який певний час був вільним слухачем математичного відділення Харківського університету²⁰⁰. Відтак, той виявив добру обізнаність та неабияку зацікавленість малоросійською минувиною, особливо з обсягу історії Слобожанщини.

Лєвова частка замітки О.Дмитрюкова містить низку фактографічних уточнень і закидів щодо викладу подій у студії Д.Бантїша-Каменського. Однак наприкінці цієї публікації подано декілька вельми суттєвих зауваг. Приміром, О.Дмитрюков, мабуть першим серед критиків «Истории Малой России», звертає увагу на те, що зі студії Д.Бантїша-Каменського фактично випала минувшина Слобідської України! Причому він наголошує, що слобідські полки мали «однакові права з іншими, описаними в «Истории Малой России», брали участь з ними в багатьох походах, зазнавали нападів татар, спустошень від зрадника Івана Брюховецького та сидіння в облозі, то, *здається, незайвим було долучити історичні відомості про них до «Истории Малой России», чого, на жаль, не зроблено паном издавцем, або скласти про них особливу історію»*²⁰¹.

О.Дмитрюков навіть висловлює думку, що Д.Бантїшеві-Каменському нескладно було б знайти помічників для такої справи. Заразом він зауважує, що автор не подає опису кордонів Малоросії. Зокрема, опонент Д.Бантїша-Каменського підкреслює, що в «Истории Малой России», *здається, змішуються слова: Малоросія та Україна, і точних меж не означено; тільки з багатьох місць у згаданій «Истории» та інших актів видно, що Україну складали не землі Слобідсько-Української губернії, а місця, які знаходяться від Києва за Дніпром»*²⁰².

Редакторів «Московского телеграфа», вочевидь, імпонували думки вчителя О.Дмитрюкова. Можливо, М.Полевой, як редактор, і підштовхнув автора до таких роздумів.

Та попри негативне ставлення до «Истории Малой России», М.Полевой використовував фактографічний матеріал з обсягу історії України. Зокрема, він неодноразово посилався на студію Д.Бантїша-Каменського у своїй шеститомній «Истории русского народа»²⁰³.

Утім, незважаючи на цю досить гостру полеміку друге видання «Истории Малой России» Д.Бантїша-Каменського здобуло серед російської публіки й чимало прихильників. Наприклад, невідомий рецензент з «Вестника Европы», який переховувався під криптонімом «Л.С.», уважав, що у царині малоросійської історії з автором може змагатися лише студія Й.-Х.Енгеля²⁰⁴.

Третє видання «Истории Малой России» (1842 р.), передруковане Д.Бантїшем-Каменським з попереднього практично без жодних змін (що закидали авторів рецензенти²⁰⁵), виявило очевидну архаїчність його стилю мислення як для періоду 1840-х рр. Ці особливості світосприйняття історика помітили ще його сучасники. Зокрема, етнограф Ф.Євєцький відзначав, що «...його погляд на історію належить ще до понять минулого століття; натомість на події він дивиться, як особа сучасного часу, не завдаючи собі клопоту перенестись у добу, яку він описує, від чого і його погляд на події, і його оцінки історичних постатей – незадовільні та хибні»²⁰⁶.

«Однак як можна було залишити без уваги (якщо вже робити поділ) в першому періоді *такі різкі рубежі, як навала монголів, що вперше розірвала тісний зв'язок півночі та півдня Росії, – або володарювання Литви, яке внесло стільки нових елементів в історичне життя Малоросії як позитивним, так і негативним чином, котрі мали такий величезний вплив на майбутню долю?»*, – із неприхованим подивом запитував невідомий рецензент з «Отечественных записок»²⁰⁷, обстоюючи думку, що «История Малой России» представляє лише деяку цікавість як збірка фактичного матеріалу²⁰⁸.

Схожі міркування висловив і анонімний автор бібліографічної замітки в «Библиотеке для чтения», який відзначав, що третє видання роботи Д.Бантїша-Каменського «складається з одних подій, зібраних добродушно без критики»²⁰⁹.

Вірогідно, Д.Бантїш-Каменський усвідомлював свою неспроможність кардинально оновити власну візію малоросійської історії, хоч і мав для цього чимало джерел²¹⁰. Зауважимо, що навіть на першу романтичну хвилю другої поло-

вини 1820-х – початку 1830-х рр. він відреагував у другому виданні суто зі стильових канонів пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема включив кілька фрагментів із «внутрішньої історії» Малоросії. Невипадково історик одразу вислав свою «колекцію» матеріалів з української минувшини на прохання О.Бодянского, який опублікував частину джерел у 1858–1859 рр.²¹¹

Подібні тенденції спостерігаємо й щодо рецепції інших праць Д.Бантиша-Каменського, зокрема його «Словаря достопамятных людей Русской земли». Спочатку видання цього п'ятитомного біографічного словника (1836 р.) сприймалося більш-менш позитивно, хоч рецензенти і висловили низку зауваг щодо добору персоналій²¹².

Зазначимо, що від Д.Бантиша-Каменського, як «малоросійського історіографа», навіть очікували введення до словника низки статей про видатних українських діячів. Приміром, один із харківських романтиків – фольклорист І.Росковшенко, указував на відсутність у словнику біографій багатьох відомих малоросіян, зокрема гетьманів І.Виговського, П.Дорошенка, П.Конашевича-Сагайдачного, І.Самойловича, Богдана та Юрія Хмельницьких та ін.²¹³ Однак автор проігнорував ці закиди. У трьох додаткових томах, виданих 1847 р., Д.Бантиш-Каменський не подав жодної біографії названих осіб.

Реакція російської критики на вказаний тритомник була нищівною. «У нього не було жодної системи укладання задуманої ним книги ... п. Бантиш-Каменський видав уже вісім товстих томів, і все ще не викінчив своєї праці, і ніколи її не завершить: причиною цього є його нерозбірливість у доборі біографій і повна відсутність будь-якого плану», – зазначалося в бібліографічній хроніці «Отечественных записок»²¹⁴. Ці думки поділяв і рецензент з «Литературной газеты»²¹⁵. Загалом критики вказували на безліч повторів, величезну кількість непотрібних цитувань і переказів анекдотів, документів та усних свідчень у словнику Д.Бантиша-Каменського.

Злий жарт зіграв з автором і компілятивний спосіб укладання біографій. Рецензент із часопису «Современник» уїдливо відзначив, що частина словникових статей витримана в дусі старої манери М.Карамзіна, а інша присвячена діячам «нашої доби», себто початку ХІХ ст., нагадує «сучасні життєписи»²¹⁶. Цю суперечність критик Д.Бантиша-Каменського пояснює тим, що вчений «не сам опрацьовував свої біографії, а виписував їх з інших книг»²¹⁷.

На захист Д.Бантиша-Каменського виступив лише російський історик М.Погодін, який прагнув «присоромити» полемічне завзяття тодішніх рецензентів з «Отечественных записок» та «Современника»²¹⁸. Проте, ці потуги виявилися марними. Архаїчна манера письма та пізньопросвітницький стиль мислення Д.Бантиша-Каменського сприймалися тогочасною російською публікою як курйозні інтелектуальні релікти. Тож учені другої половини ХІХ ст. розглядали його словник як «книгу далекого минулого»²¹⁹.

Ще менше у цьому сенсі пощастило «Истории Малой России», яка сприймалася десь на маргінесі російського історієписання. Наприклад, російський історик, учень С.Соловйова – Г.Карпов уважав, що Д.Бантиш-Каменський не був «самостійним працівником» на науковій ниві²²⁰. Він навіть тримався думки, що автор «Истории Малой России» використав «розробки архівних документів» свого батька та не вивчав особисто ці джерела, хоч і написав більш-менш пристойну працю²²¹. Зауважимо, що цю тезу Г.Карпова аргументовано спростував український історик В.Кравченко²²².

Загалом російська інтелектуальна традиція здебільшого ігнорувала малоросійську візію Д.Бантиша-Каменського. Водночас студії М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича і навіть М.Грушевського не залишилися поза увагою російської історіографії ХІХ – початку ХХ ст. Приміром, у «Курсе русской истории» В.Ключевского немає жодної згадки про Д.Бантиша-Каменського.

Урешті, «История Малой России» виявилася «чужою» для імперського історієписання попри незаперечну належність ученого до російської інтелектуальної традиції. Варто наголосити, що автор, із його ідеалістичними уявленнями й моральними чеснотами, виявився «білою вороною» також і на імперській службі.

Схоже на те, що Д.Бантиш-Каменський поділяв наївні, за висловом відомого російського дослідника Ю.Лотмана, переконання М.Карамзіна про патріархальну природу управління в Росії²²³. Невипадково в його працях досить часто натрапляємо на згадки про батьківське ставлення, піклування сановника або чиновника про підлеглих, співвітчизників і т.п.²²⁴

Ці ідилічні, сповнені сентименталізму настанови Д.Бантиш-Каменський прагнув реалізувати на посаді тобольського цивільного губернатора як стосовно корінних сибірських народностей, так і прийшлого російського населення. Проте вже 1828 р. він потрапив у жорна запеклої відомчої боротьби між генерал-губернатором Західного Сибіру П.Капцевичем та відомим державним діячем М.Сперанським. За результатами сенаторської ревізії він не тільки був увільнений з посади та звинувачений у зловживаннях, а й протягом п'яти років перебував під слідством. Одним із ревізорів був сенатор Б.Куракін – за іронією долі рідний племінник князя О.Куракіна, покровителя батька Д.Бантиша-Каменського. Ці злочасні пригоди історик описав у своїх записках, які промовисто назвав – «Шемякин суд в XIX столетии».

Тільки 6 березня 1833 р. справа Д.Бантиша-Каменського була вирішена імператором Миколою I, який звільнив його від усіх обвинувачень і звелів зарахувати весь термін, проведений під слідством, як час перебування на службі²²⁵.

Утім, подальша кар'єра вченого-чиновника так і не склалася. У травні 1836 р. він був призначений віленським цивільним губернатором, але вже 1838 р. подав у відставку. Згодом служив у міністерстві внутрішніх справ та департаменті уділів.

Зрештою, історик Д.Бантиш-Каменський виявився «чужим» для бюрократичної імперської машини, яка не сприймала його ідеалістичного потягу до патріархального управління та впровадження морально-етичних принципів у чиновницьку практику. Він не здобув матеріального статку ані на імперській службі, ані на ниві наукової праці і залишив по собі боргів на 10 тис. руб., які після його смерті покрив імператор Микола I²²⁶.

Мабуть, саме тому в останні роки життя Д.Бантиш-Каменський із теплотою та ностальгійними нотками згадував про давні часи своєї служби у князя М.Рєпніна-Волконського, який «сторонився інтриг, ішов завжди прямою дорогою, керований честю»²²⁷.

Насамкінець зауважимо, що метафоричною формулою «свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх», звичайно, не вичерпуються складні, часом драматичні творчі і життєві колізії цього історика. Утім, саме вона змушує замислитися щодо суперечного плетива різноманітних інтелектуальних традицій, соціокультурних умов та культурницьких настанов, які спричинилися до появи на теренах українського історієписання праці Д.Бантиша-Каменського «История Малой России».

¹ Kanneler A. Мала історія України. – К., 2007. – С.100.

² Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.159; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С.226; Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип.12. – С.37–38.

- ³ *Кравченко В.В.* Рукописна «История Малой России» Д.М.Бантиш-Каменского // Київська старовина. – 1992. – №5. – С.65–67.
- ⁴ *Костомаров Н.И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992. – С.103.
- ⁵ Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Кн.9. – С.406–407.
- ⁶ *Когут З.Є.* Формування української національної історіографії // Схід – Захід: Іст.-культуролог. зб. – Х., 2001. – Вип.3. – С.25–26.
- ⁷ *Атаманенко А.Є.* Д.М.Бантиш-Каменський – історик України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАНУ. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1998. – С.9.
- ⁸ *Брехуненко В.* Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.612.
- ⁹ *Колесник І.І.* Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Харків. історіограф. зб. – Х., 1995. – Вип.1. – С.29.
- ¹⁰ *Когут З.* Коріння ідентичності. – К., 2004. – С.196–197.
- ¹¹ *Яценко В.Б.* Малоросійські козаки в другій половині XVIII ст. (інтеграція до загальноімперського стану) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. – Х., 2003. – Вип.6. – С.137.
- ¹² *Пеленський Я.* Українська державна школа // *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.VII.
- ¹³ *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.* – К., 2001. – С.54–55.
- ¹⁴ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Жизнь Н.Н.Бантыша-Каменского. – Москва, 1818. – С.6–7; *Кравченко В.В.* Нариси... – С.208.
- ¹⁵ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли: В 5 ч. – Москва, 1836. – Ч.1. – С.85.
- ¹⁶ *Б.Ф. [Фёдоров Б.М.]* Д.Н.Бантыш-Каменский // Северная пчела (Санкт-Петербург). – 1850, 11 авг. – №179. – С.490.
- ¹⁷ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь... – Ч.5. – С.137; *Посохов С.И., Ярмыш А.Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. – Х., 1997. – С.35.
- ¹⁸ *Василенко М.* Г.Н.Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии» // Василенко М.П. Вибр. твори: У 3 т. – К., 2006. – Т.1. – С.461–470.
- ¹⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: В 3 ч. / 2-е изд. – Москва, 1830. – Ч.3. – С.69–70 (прим.241).
- ²⁰ *Д.В.-К. [Бантыш-Каменский Д.Н.]* Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. – Москва, 1810. – С.30.
- ²¹ Там же. – С.182–188.
- ²² *Б.Ф. [Фёдоров Б.М.]* Указ. соч. – С.490.
- ²³ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь... – Ч.1. – С.86–87.
- ²⁴ Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д.Н.Бантыш-Каменским. – Москва, 1836. – Ч.1–5 // Библиотека для чтения. – 1837. – Т.20. – С.61.
- ²⁵ *Вигель Ф.Ф.* Записки: В 2 т. – Москва, 1928. – Т.1. – С.106.
- ²⁶ *Жихарев С.П.* Записки современника. – Москва; Ленинград, 1955. – С.337.
- ²⁷ *Старчевский А.* Очерк литературы русской истории до Карамзина. – Санкт-Петербург, 1845. – С.216–217.
- ²⁸ *Кобленц И.Н.* Источники и деятели русской библиографии XV–XVIII вв. – Москва, 1991. – С.103.
- ²⁹ *Фонкич Б.Л.* Введение // *Бантыш-Каменский Н.Н.* Реестры греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел. – Москва, 2001. – С.7 (прим.2).
- ³⁰ *Кобленц И.Н.* Указ. соч. – С.110.
- ³¹ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Жизнь Н.Н.Бантыша-Каменского. – С.9.
- ³² *Его же.* Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа московского и калужского, убиенного в 1771-м году. – Москва, 1813. – С.59–60.
- ³³ *Вигель Ф.Ф.* Указ. соч. – Т.1. – С.107.
- ³⁴ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Жизнь Н.Н.Бантыша-Каменского. – С.14–19.
- ³⁵ *Дружинин П.А.* История написания и издания книги «Историческое собрание списков кавалерам четырёх российских императорских орденов» // *Бантыш-Каменский Н.Н.* Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного.

ного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденового капитула. – Москва, 2005. – С.8.

³⁶ Диев М.Я. Благодетели мои и моего рода // Русский архив. – 1891. – Кн.2. – С.87–88.

³⁷ Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому (1818–1835) // Русская старина. – 1871. – №4. – С.526.

³⁸ Вигель Ф.Ф. Указ. соч. – Т.1. – С.108.

³⁹ Кравченко В.В. Нариси... – С.237.

⁴⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. Шемякин суд в XIX столетии // Русская старина. – 1873. – №6. – С.749.

⁴¹ Мемуары декабристов: Южное общество. – Москва, 1982. – С.201.

⁴² Раевский В.Ф. Воспоминания // Литературное наследство. – Москва, 1956. – Т.60, кн.1. – С.108–110, 126 (прим.70–71).

⁴³ Бантыш-Каменский Д. Памяти Карамзина // Отечественные записки. – 1842. – №10. – С.41.

⁴⁴ Дружинин П.А. Указ. соч. – С.21–22, 55.

⁴⁵ Б.Ф. [Фёдоров Б.М.] Указ. соч. – №182. – С.502.

⁴⁶ Окр-ц [Окрейц] С.С. Отживающие русские Вальтер-Скотты. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. – Санкт-Петербург, 1870 // Дело. – 1870. – №6. – С.35.

⁴⁷ Див.: Литературные сношения Пушкина // Русский архив. – 1880. – Кн.3. – С.451.

⁴⁸ Гуржий А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С.7.

⁴⁹ Дружинин П.А. Указ. соч. – С.16 (прим.30).

⁵⁰ Там же. – С.9.

⁵¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Шемякин суд... – С.744–745.

⁵² Разрытие могилы кн. А.Д.Меншикова, спустя сто лет после его кончины // Русская старина. – 1903. – №1. – С.67–72.

⁵³ Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина. – Полтава, 1905. – С.9–15.

⁵⁴ Saunders D. The Ukrainian impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P.183.

⁵⁵ Дорошенко Д. Дмитро М.Бантыш-Каменський і його «История Малой России» / Публ. В.Андреева // Ейдос. – 2006. – Вип.2, ч.2. – С.16.

⁵⁶ Прицак О. Шевченко-пророк. – К., 1993. – С.27.

⁵⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 4 ч. / 1-е изд. – Москва, 1822. – Ч.1. – С.V.

⁵⁸ Б.Ф. [Фёдоров Б.М.] Указ. соч. – №181. – С.497.

⁵⁹ [Мартос А.] Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – Москва, 1822. – Ч.1–4 // Сын Отечества. – 1823. – Ч.83, №3. – С.134.

⁶⁰ Бантыш-Каменский Д. Письмо к издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества. – 1823. – Ч.83, №7. – С.313–321.

⁶¹ Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олексі Мартоса // За сто літ. – Х.; К., 1930. – Кн.6. – С.7–14; Кравченко В.В. Нариси... – С.110–115.

⁶² Маркевич Н. Украинские мелодии. – Москва, 1831. – С.ХХVII–ХХVIII.

⁶³ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Кн.5. – С.215.

⁶⁴ [Сенковский О.Ю.]. Статья вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – Москва, 1842. – Т.1–4 // Библиотека для чтения. – 1843. – №10. – С.28.

⁶⁵ Кравченко В.В. Нариси... – С.320–321.

⁶⁶ Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли: В 3 ч. – СПб., 1847. – Ч.3. – С.53 (прим.)

⁶⁷ Оглоблін О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. у 1929/30 академічного року. Т.2 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.29.

⁶⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.2. – С.16 (прим.48).

- ⁶⁹ *Граховецький Д.* Документи, якими користувався Бантиш-Каменський для своїх історичних праць // Україна. – 1930. – №43: (верес.). – С.55–57.
- ⁷⁰ *Кравченко В.В.* Нариси... – С.212–213.
- ⁷¹ *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С.9–10.
- ⁷² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.VII.
- ⁷³ *Мезько-Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С.204.
- ⁷⁴ *Дорошенко Д.* Дмитро М.Бантис-Каменський... – С.34–35.
- ⁷⁵ *Бантыш-Каменский Д.Н.* – Котляревский И.П. [копія листа від 29 жовтня 1829 р.] // Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.106. – Спр.10. – Арк.1–2; Котляревский И.П. – Бантыш-Каменский Д.Н. [автограф, уривок з чернетки-відповіді на лист від 29 жовтня 1829 р.] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ (далі – ВР ІЛШ). – Ф.52. – Спр.1. – Арк.1 зв.
- ⁷⁶ Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского // Русская старина. – 1904. – №9. – С.646–647.
- ⁷⁷ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь... – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.2. – С.53–89.
- ⁷⁸ *Д.Н.Бантыш-Каменский* цензору его «Словаря» // Русская старина. – 1888. – №11. – С.525–526.
- ⁷⁹ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь... – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.2. – С.88.
- ⁸⁰ Там же. – С.90.
- ⁸¹ Там же. – Ч.3. – С.57.
- ⁸² Там же. – С.63.
- ⁸³ *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С.10–12.
- ⁸⁴ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 1-е изд. – Ч.1. – С.V.
- ⁸⁵ Там же.
- ⁸⁶ Там же. – С.12
- ⁸⁷ Там же. – С.XVI–XVII.
- ⁸⁸ Там же. – С.XXIV.
- ⁸⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.VI.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.: У 2 т. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.7.
- ⁹² *Бантыш-Каменский Д.* Письмо к издателю... – С.318.
- ⁹³ *Его же.* История Малой России. 2-е изд. – С.VIII.
- ⁹⁴ Там же. – С.XVI (прим.*).
- ⁹⁵ Там же. – С.XVIII.
- ⁹⁶ *Карпов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – Москва, 1870. – С.11–12; *Кравченко В.В.* Нариси... – С.218.
- ⁹⁷ *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. – К., 2006. – Т.1. – С.249.
- ⁹⁸ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.18.
- ⁹⁹ Там же. – С.26.
- ¹⁰⁰ Там же. – С.153.
- ¹⁰¹ Там же. – С.28.
- ¹⁰² Там же. – Ч.3. – С.74–79 (прим.263).
- ¹⁰³ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 1-е изд. – Ч.1. – С.91–153 (10 назв); Ч.2. – С.185–324 (23 назв); Ч.3. – С.141–243 (30 назв); Ч.4. – С.141–303 (40 назв).
- ¹⁰⁴ *Атаманенко А.* Дмитро Бантис-Каменський... – С.46.
- ¹⁰⁵ *Її ж.* Д.М.Бантис-Каменський – історик України... – С.14.
- ¹⁰⁶ *Дорошенко Д.* Дмитро М.Бантис-Каменський... – С.56.
- ¹⁰⁷ *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – С.142.
- ¹⁰⁸ *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.131.
- ¹⁰⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 1-е изд. – Ч.1. – С.IX–LIV.
- ¹¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.7. – С.565.

- ¹¹¹ Из бумаг Д.Н.Бантиш-Каменского... – С.648.
- ¹¹² Булгарин Ф. История. Краткое обозрение русской литературы 1822 г. // Северный архив. – 1823. – №5. – С.389.
- ¹¹³ Кравченко В.В. Нариси... – С.221.
- ¹¹⁴ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 1-е изд. – Ч.1. – С.87–88.
- ¹¹⁵ Там же. – С.ХІХ.
- ¹¹⁶ Там же. – С.ХІІ–ХІІІ.
- ¹¹⁷ Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12 т. – Москва, 1993. – Т.5. – С.215–216.
- ¹¹⁸ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.109–110.
- ¹¹⁹ Его же. История Малой России. 1-е изд. – Ч.2. – С.8–9.
- ¹²⁰ Его же. История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.352.
- ¹²¹ Там же. – Ч.3. – С.196–199.
- ¹²² Кравченко В.В. Нариси... – С.221.
- ¹²³ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 1-е изд. – Москва, 1822. – Ч.1. – С.12.
- ¹²⁴ Там же. – С.50–51.
- ¹²⁵ Там же. – С.12.
- ¹²⁶ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.3. – С.49.
- ¹²⁷ Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д.І. Вибрані праці. – Х., 2001. – Т.2. – С.396.
- ¹²⁸ Атаманенко А. Наративні джерела та історична література в творчості Д.Бантиша-Каменського // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану проф. М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.130.
- ¹²⁹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.336–348.
- ¹³⁰ Там же. – Ч.2. – С.61–68.
- ¹³¹ Багалій Д.І. Указ. праця. – С.392.
- ¹³² Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.2. – С.202–223.
- ¹³³ Там же. – Ч.3. – С.211–264.
- ¹³⁴ Там же. – С.213.
- ¹³⁵ Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С.136.
- ¹³⁶ Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський... – С.52.
- ¹³⁷ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.22.
- ¹³⁸ Там же. – С.48.
- ¹³⁹ Там же. – С.195.
- ¹⁴⁰ Там же. – С.225.
- ¹⁴¹ Там же. – С.119.
- ¹⁴² Там же. – С.4 (прим.7).
- ¹⁴³ Там же. – С.88.
- ¹⁴⁴ Там же. – С.130.
- ¹⁴⁵ Там же. – Ч.3. – С.87.
- ¹⁴⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.646.
- ¹⁴⁷ Бантиш-Каменский Д. Словарь... – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.1. – С.V–VI.
- ¹⁴⁸ Его же. История Малой России. 2-е изд. – Ч.2. – С.202.
- ¹⁴⁹ Дзира І. Джерельна основа «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип.10. – С.281–282.
- ¹⁵⁰ Дорошенко Д. Князь М.Репнін і Д.Бантиш-Каменський // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у Празі: Наук. зб. – Прага, 1929. – Т.1. – С.108.
- ¹⁵¹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.3. – С.164.
- ¹⁵² Там же. – С.165.
- ¹⁵³ Там же. – С.108.
- ¹⁵⁴ Там же. – С.140.
- ¹⁵⁵ Там же. – С.14.
- ¹⁵⁶ Там же. – С.162.

- ¹⁵⁷ Там же. – С.155.
- ¹⁵⁸ Там же. – С.154.
- ¹⁵⁹ Там же.
- ¹⁶⁰ Там же. – С.37.
- ¹⁶¹ Там же. – С.180.
- ¹⁶² Там же. – С.203.
- ¹⁶³ Там же. – С.210.
- ¹⁶⁴ *Замлинський В.* Батько і син Бантиш-Каменські: Сторінки біографій // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.81.
- ¹⁶⁵ *Дорошенко Д.* Дмитро М.Бантиш-Каменський... – С.15–16.
- ¹⁶⁶ *Бодянский О.* Предисловие // Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским и изд. О.Бодянским. – Москва, 1858. – Ч.1: 1649–1687. – С.IV.
- ¹⁶⁷ *Максимович М.* У пошуках омріяної України. – К., 2003. – С.192.
- ¹⁶⁸ Собрание сочинений М.А.Максимовича: В 3 т. – К., 1876. – Т.1. – С.342.
- ¹⁶⁹ *Антонович В. Н.И.Костомаров как историк* // Киевская старина. – 1885. – №5. – С.XXXI.
- ¹⁷⁰ *Драгоманов М.П.* Вибране. – К., 1991. – С.25–26.
- ¹⁷¹ *Василенко Н.* К истории малорусской историографии... – С.248–249; *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8, ч.2. – С.212; *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Л., 1923. – С.4 (29).
- ¹⁷² *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины: П. А.И.Мартос // Киевская старина. – 1895. – №2. – С.182–183.
- ¹⁷³ *Оглоблін О.П.* «Історія України»... – Арк.29.
- ¹⁷⁴ Там само. – Арк.29–30.
- ¹⁷⁵ *Василенко Н.* К истории малорусской историографии... – С.249.
- ¹⁷⁶ *Грушевський М.* Українська історіографія... – С.224.
- ¹⁷⁷ Там само. – С.215.
- ¹⁷⁸ *Дорошенко Д.* Князь М.Репнін і Д.Бантиш-Каменський. – С.90–108; *Його ж.* Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России». – С.15–73.
- ¹⁷⁹ *Марченко М.І.* Указ. праця. – С.141.
- ¹⁸⁰ Там само. – С.140–141.
- ¹⁸¹ Там само. – С.141.
- ¹⁸² *Голобуцкий В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С.12.
- ¹⁸³ Там же. – С.12.
- ¹⁸⁴ Див., напр.: Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. – Москва, 1960. – Т.2. – С.129; Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С.99, 114, 124.
- ¹⁸⁵ *Булгарин Ф.* История. Краткое обозрение... – С.389–390.
- ¹⁸⁶ *Н.П. [Полевой Н.].* Книги 1830 года: [Бантыш-Каменский Д.Н.] История Малой России. – Москва, 1830. – Ч.1–3 // Московский телеграф. – 1830. – Ч.23, №12. – С.479.
- ¹⁸⁷ *Н.П. [Полевой Н.].* Малороссия. Её обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – Москва, 1830. – Ч.1–3 // Московский телеграф. – 1830. – №18. – С.247.
- ¹⁸⁸ Там же. – С.248.
- ¹⁸⁹ *Бурачек С.* Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч.1–3 // Маяк. – 1842. – №9. – С.36.
- ¹⁹⁰ *Н.П. [Полевой Н.].* Малороссия... – №17. – С.77.
- ¹⁹¹ *Полевой Н.* История русского народа: В 6 т. – Москва, 1833. – Т.5. – С.18–19 (прим.8).
- ¹⁹² Учёные новости // Литературная газета (Санкт-Петербург). – 1831, 5 февр. – Т.3, №8. – С.66.
- ¹⁹³ Там же. – С.67.
- ¹⁹⁴ *Виноградов В.В.* Проблема авторства и теория стилей. – Москва, 1961. – С.475–481.
- ¹⁹⁵ Там же. – С.483; *Волинський П.К.* Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). – К., 1959. – С.160–161.
- ¹⁹⁶ *А.С.Пушкин* – критик. – Москва, 1978. – С.424.

- ¹⁹⁷ Волинський П.К. Указ. праця. – С.165.
- ¹⁹⁸ Козмин Н.К. Очерки из истории русского романтизма: Н.А.Полевой, как выразитель литературных направлений современной ему эпохи. – Санкт-Петербург, 1903. – С.498.
- ¹⁹⁹ Маркевич Н.А. О Малороссии и об Украине // ИР НБУВ. – Ф.14. – Спр.4978. – Арк.1–9.
- ²⁰⁰ Щавелев С.П. Дмитрюков Алексей Иванович (Курская энциклопедия) // <http://www.mke.su/>
- ²⁰¹ Дмитрюков [А.И.], уч. [Несколько замечаний на «Историю Малой России», изд. Д.Н.Бантышем-Каменским] // Московский телеграф. – 1832. – Ч.45, №10. – С.261.
- ²⁰² Там же.
- ²⁰³ Полевой Н. История русского народа. – Т.5. – С.78 (прим.69), 79 (прим.70), 101 (прим.93), 109 (прим.103), 284 (прим.217).
- ²⁰⁴ Л.С. Русские книги: 1. [Бантыш-Каменский Д.Н.] История Малой России. – [Ч.1–4] // Вестник Европы. – 1830. – №12. – С.299.
- ²⁰⁵ Бурачек С. Указ. соч. – С.46–47.
- ²⁰⁶ Евецкий Ф. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч.1–3; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного запорожского архива А.Скальковским. – Одесса, 1841 // Денница (Варшава). – 1842. – №17: (сент.). – С.209–210.
- ²⁰⁷ Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч.1–3 // Отечественные записки. – 1842. – №6. – С.42.
- ²⁰⁸ Там же. – С.41.
- ²⁰⁹ Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Москва, 1842. – Ч.1–3 // Библиотека для чтения. – 1842. – Т.51. – С.70.
- ²¹⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. – Бодянскому О.М. [автограф листа від 13 січня 1848 р.] // ВР ІЛШ. – Ф.99. – Спр.99. – Арк.197–197 зв.; Бантыш-Каменский Д.Н. – Бодянскому О.М. [автограф листа від 16 квітня 1849 р.] // Там само. – Арк.196.
- ²¹¹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – Москва, 1858. – Ч.1: 1649–1687. – IV, 339 с.; 1859. – Ч.2: 1691–1722. – 340 с.
- ²¹² Р.М. [Булгарин Ф.В.]. Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д.Н.Бантыш-Каменским. – Москва, 1836. – Ч.1–5 // Северная пчела. – 1837, 15 февр. – №36. – С.141–144; рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д.Н.Бантыш-Каменским. – Москва, 1836. – Ч.1–5 // Библиотека для чтения. – 1837. – Т.20. – С.60–62.
- ²¹³ Росковшенко И. Рец. на изд.: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. – Москва, 1836. – Ч.1–5 // Журнал министерства народного просвещения. – 1837. – Ч.13, №2. – С.429.
- ²¹⁴ Библиографическая хроника: 271) Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д.Н.Бантыш-Каменским. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.1–3 // Отечественные записки. – 1847. – №8. – С.96, 97.
- ²¹⁵ Библиография: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. [Д.Н.]Бантыш-Каменский. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.1–3 // Литературная газета. – 1847, 14 авг. – №33. – С.525.
- ²¹⁶ Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского. – Санкт-Петербург, 1847. – Т.1–3 // Современник. – 1847. – №9. – С.7.
- ²¹⁷ Там же. – С.10.
- ²¹⁸ Погодин М. Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского. – Санкт-Петербург, 1847. – Т.1–3. Статья [первая] – вторая // Москвитянин. – 1848. – Ч.3, №5. – С.53–73; Ч.5, №10. – С.46–79; Ч.6, №11. – С.1–29.
- ²¹⁹ Кауфман И.М. Русские биографические и библиографические словари. – Москва, 1955. – С.13.
- ²²⁰ Карпов Г.Ф. Критический обзор... – С.12.
- ²²¹ Там же. – С.28.
- ²²² Кравченко В.В. Нариси... – С.219.
- ²²³ Лотман Ю.М. Карамзин. – Санкт-Петербург, 1997. – С.594.

²²⁴ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.2. – С.202; Бантиш-Каменский Д. Словарь... – Москва, 1836. – Ч.1. – С.126; То же. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.3. – С.242.

²²⁵ Его же. Шемякин суд... – С.782.

²²⁶ Штейн В. Бантиш-Каменский Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь: В 25 т. – Санкт-Петербург, 1900. – Т.2: Алексинский – Бестужев-Рюмин. – С.468.

²²⁷ Бантиш-Каменский Д. Словарь... – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.3. – С.64.

The article shows socio-cultural reasons and intellectual influences that caused the writing of «The History of Little Russia». The author examines the structure of the work and author's strategy of Ukrainian past explanation. The reception of D.Bantysh-Kamenskyi's study in Ukrainian and Russian historiographies is analyzed.

А.В.Блануца*

ШЛЯХЕТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті проаналізовано джерела дослідження проблем шляхетського землеволодіння у Великому князівстві Литовському, узагальнено основні типи великокнязівських земельних надань і підтверджень князям, панам і шляхті, а також представлено найбільш поширені на сьогодні дослідницькі методи студювання задекларованої проблеми та запропоноване власне бачення шляхів її розв'язання. У додатках подаються документи Литовської метрики, які ілюструють основні типи великокнязівських надань: лист-надання, привілей і підтверджувальний лист.

Проблеми, пов'язані з дослідженням шляхетського землеволодіння на українських землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), становлять важливий науковий інтерес. Актуальність задекларованої проблематики підтверджується значною активізацією на сучасному етапі литuanістичних студій¹. Поряд із політичними, військовими та дипломатичними плідно розробляються й соціально-економічні сюжети історії різних земель ВКЛ.

Верхове право на володіння та розпорядження земельним фондом держави належало великому князеві литовському. Земельні відносини різних суспільних верств ВКЛ, у тому числі й шляхти, базувалися на принципі військово-служилого землеволодіння. За військову службу великий князь жалував шляхту землею та маєтностями (загальне поняття, що включало у себе села, землі, різні угіддя, боброві, рибні лови, сіножаті, городи, будинки у містах, церкви й монастирі тощо) на певних, визначених документально, умовах. В історіографії тримання земель на умовах військової служби прийнято поділяти на дві групи: 1) строкове або безстрокове тримання (до одного, двох і більше «животів» (пожиттєво), «до волі і ласки господарської», на ленному праві, «до очищення вотчини», «на хлібокормління», «на поживенье», «до лучшего опатранья»); 2) вічне тримання, вотчина, купівля та володіння за правом успадкування².

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: an_blan@mail.ru

** Стаття написана в рамках дослідницького проекту, підтриманого Стипендіальною програмою Музею історії Польщі (Варшава, Польща).